

Waldung
Theillett
Worzacker
S O
Norber

WALDUNG
THEILLET
WORZACKER
S O
NORBER

SÜMEK
HÁT

Szentgyörgyvölgytől
Kehidáig

SZENTGYÖRGYVÖLGYTŐL KEHIDÁIG
A zalai falvak történetének
levéltári forrásai

A levéltári nap megrendezését támogatta:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
Zalaegerszeg Megyei Jogú Város
Zala Megyei Közgyűlés

SZENTGYÖRGYVÖLGYTŐL KEHIDÁIG

A zalai falvak történetének levéltári forrásai

A 2001. október 10-én rendezett
levéltári nap előadásai

Zala Megyei Levéltár
Zalaegerszeg, 2001

Szerkesztette:
MOLNÁR ANDRÁS

Írta:
BILKEI IRÉN
DOMINKOVITS PÉTER
FOKI IBOLYA
KÁLI CSABA
KAPILLER IMRE
KISS GÁBOR
MOLNÁR ANDRÁS

Számítógépes tördelés:
PINTYŐKE GÁBOR

A borító Pusztadörög 1774-es térképének felhasználásával készült
(Eredetije a Zala Megyei Levéltárban található)

Borítóterv:
ZÓKA GYULA

ISBN 963 7226 42 7

Kiadja a Zala Megyei Levéltár
8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.
Tel: 92/312-794, 92/314-528 Fax: 92/316-554
E-mail: zalalev@dfmk.hu
Felelős kiadó: Molnár András

Előszó

A Zala Megyei Levéltár tudományos és közművelődési tevékenységének legfontosabb célja megyénk történelmi hagyományainak, írásos szellemi örökségének megőrzése, feltárása és közreadása. Kiemelt feladatnak tekintjük a zalai honismereti mozgalom, ill. a helytörténeti kutatások támogatását, és segítséget kívánunk nyújtani a levéltári dokumentumok felhasználásával készülő településtörténeti munkák megírásához, valamint szerkesztéséhez is.

Az elmúlt években intézményünk számos munkatársa végzett a zalai falvak történetével kapcsolatos kutatásokat. Bilkei Irén általában a középkor és koraújkor, Kapiller Imre a 17-18. század, Molnár András a reformkor és az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc, Foki Ibolya az 1850 és 1914 közötti időszak, míg Káli Csaba a 20. század egészének helyi történelmét kutatta fel, és írta meg az egyes településekről megjelent művek egy-egy fejezetében. Segítségünkre volt Dominkovits Péter, a soproni levéltár munkatársa, aki döntően a 17-18. századra nézve folytatott kutatásokat, részben a Magyar Országos Levéltárban, részben pedig a területileg illetékes egyházi levéltárakban.

Több éves, összehangolt levéltári kutatómunka nyomán készült el és látott napvilágot 1998-ban Zalalövő, 2000-ben pedig Balatonyörök története. A Millennium alkalmából részt vállaltunk a „Száz Magyar Falu Könyvesháza” c. országos könyvsorozat egyes zalai köteteinek megírásában, ill. szerkesztésében. Ezek közül Kehida és Zalavár kismonográfiája már megjelent, és előkészületben van a Szentgyörgyvölgygel foglalkozó kötet is.

A zalai falvak történetére vonatkozó kutatói, írói és szerkesztői tapasztalataink összegzése, valamint a további kutatások ösztönzése, módszertani segítése volt a célja a „Szentgyörgyvölgytől Kehidáig” címmel Zalaegerszegen, 2001. október 10-én rendezett levéltári napi konferenciánknak. Ugyanezzel a címmel megjelenő kis kötetünk az itt elhangzott előadások bővített, és esetenként jegyzetekkel kiegészített szövegét adja közre, annak reményében, hogy haszonnal forgatják majd a zalai településtörténet jelenlegi és jövőbeli művelői is.

BILKEI IRÉN:

A községtörténet középkori és koraujkori forrásai a Zala Megyei Levéltárban

A történelem iránti, az utóbbi években megnőtt érdeklődés a községtörténeti kiadványok számának növekedését hozta magával, különösen a magyar államalapítás millenniumához kapcsolódva.

A tapasztalatok szerint az egyik legnehezebb feladatot az adott település középkori történetének megírása jelenti, a levéltáraknak ehhez kell a legtöbb segítséget nyújtani a helytörténet kutatói számára.

Az első nehézséget az okozza, hogy a középkor forrásai nagyon kevés kivételtől eltekintve latin nyelvűek. Olvasásuk, fordításuk, értelmezésük sokszor próbára teszi még a korszakkal foglalkozó történészt, levéltárost is. A nyelvet nem ismerő kutató ezeket a forrásokat csak regeszták, azaz magyar nyelvű tartalmi kivonatok formájában tudja használni. A levéltárosok és történészek már régen felismerték a regesztázás fontosságát és törekednek arra, hogy az idegen (többnyire latin) nyelvű forrásokat folyamatosan kivonatokban közzétegyék, ám ez a munka nagyon lassan halad.

Egy település történetének megírásakor az első feladat a ma létező település középkori történetének feldolgozása. Mivel a település korszaként változó kiterjedésű volt, a mai és egykori határában fekvő valamennyi fennmaradt és elpusztult település múltját fel kell tárni.

Nem elég azonban csak az adott települést önmagában vizsgálni, hanem ki kell térni annak szűkebb-tágabb környezetére. Feltétlenül vizsgálandó pl., hogy az adott település hogyan kapcsolódott a környék úthálózatába, milyen távol volt a legközelebbi vásártartó hely, a legközelebbi város. Vizsgálni kell továbbá a környék történetét befolyásoló természetföldrajzi tényezőket, a hegy-, és vízrajzot, éghajlatot, növény- és állatvilágot.

Egy falu középkori történetének kutatása időben ugyan meghatározott, mégsem szorítható az államalapítás és a mohácsi csata közti időre, ennél nagyobb időszakot kell átfogni. A kutatásnak nem az első említéssel kell kezdődnie, hanem át kell tekintetni azt, hogy milyen régészeti terrebejárások vagy ásatások folytak a falu környékén, és ezek eredményei mennyire szerves előzményei az adott település középkorának, pl. palánkvárak őskori előzményei, ókeresztény vagy népvándorlás kori templom kontinuitása stb. A falu első említése – ami többnyire egy Árpád-kori oklevél – utáni írásos forrásanyag mellett feltétlenül szükséges a középkor történetének megírásakor a régészeti adatokat is használni.

A hagyományosan a középkort lezáró dátumnak tekintett mohácsi csatavesztés időpontja, 1526. augusztus 29 a középkori falutörténet művelői számára semmiképpen nem korszakhatár. A későbbi korszakok írásos forrásanyaga jóval sokrétűbb, mint a középkori. Felhasználásuk, pl. a térképeké, 18. századi határjárásoké, adóösszeírásoké nem mellőzhető az adott település középkori történetének megírásakor.

Azokat az írásos forrásokat, amelyeket a középkori és kora-újkorai falutörténetek megírásánál használnia kell a helytörténésznek, az alábbi módon osztályozhatjuk: oklevelek, levelek, közgyűlési jegyzőkönyvek.

Közülük nagy számuk és jelentőségük miatt is az oklevelek a legfontosabbak, ezeket vesszük először sorra, részletezve azt, hogy mi található meg közülük a Zala Megyei Levéltárban.

Az oklevél olyan, meghatározott (néha díszes) formák között kiállított irat, amely tulajdonosának valamilyen jogot biztosít. A tulajdonos ezzel bizonyíthatta, hogy valamilyen ingatlant, vásártartási, várépítési, vámszedési jogot stb. kapott. Az oklevelet jogbiztosító tartalma miatt kivételes fontosságúnak tekintették, és mindig gondoskodtak megőrzéséről.

Levéltárunk két, a megye településeinek története szempontjából jelentős oklevélgyűjteményt őriz. A Mohács előtti, tehát hagyományosan középkorinak tartható oklevelek száma 433 darab. A legrégebbi köztük IV. Béla király oklevele 1240-ből, amely a Gyömöre család levéltárából származik, és csak áttételesen van köze Zala megyéhez. Az oklevélgyűjtemény kisebb része különböző családi levéltárakból (Gyömöre, Boldogfai, Farkas, Csány családok), nagyobb része egyházi testületek (a zalavári és a kapornaki konventek) levéltáraiból származik. Az oklevelek

zömében eredetiek, kisebb részük átírat vagy későbbi másolat. Tartalmukat az alábbiakban részletezzük. A gyűjteményhez időrendi lajstrom áll rendelkezésre a kutatáshoz. Emellett a gyűjtemény összeállítói rövid, ún. fejregesztát készítettek az oklevelekhez, ezek segítségével lehet tájékozódni az anyagban.

Az oklevelek feldolgozása és értékelése latin nyelvi, paleográfiai és medievisztikai ismereteket igényel.

A másik nagy oklevélgyűjtemény a zalavári és a kapornaki bencésrendi konventek hiteleshelyi levéltárainak 1527 és 1575 közötti anyagát tartalmazza, tehát hagyományosan kora-újkorinak nevezhető. A két konvent okleveleit a 18. század végén rendszerezték, 50-es csomókba rendezték, és különböző mutatókönyveket készítettek hozzá. Extractus (rövid tartalmi kivonat) és index (a családok és a birtokok neve szerinti betűsoros mutató) segíti a tájékozódást a kutató számára. A hiteleshelyi oklevelek szisztematikus feldolgozása és regesztázása a közelmúltban kezdődött el. Ehhez az anyaghoz is szükséges a latin nyelv ismerete.

Mindkét gyűjtemény tartalmilag jól elkülöníthető oklevelekből áll, amelyek közül a községtörténet szempontjából figyelembe vehetőket részletezzük.

Kiváltságlevelek (privilegia)

Az oklevelek egy része különböző kiváltságokat tartalmaz. Biztosíthatnak adómentességet, vámszedési, várépítési, bíraskodási jogot, felruházhatnak nemességgel, megváltoztathatják egy település, illetve lakóinak jogi helyzetét. A Zala Megyei Levéltár középkori oklevelei között egy nemességadományozó kiváltságlevél (armalis) található, amelyben Mátyás király 1476-ban nemességet adományozott Dely Boldizsárnak.

A falutörténet kutatói számára nagyobb jelentőségűek a vásártartási engedélyek, amelyekből hármat őriz levéltárunk. 1391-ben Mária királynő vásártartási engedélyt adott Szabarban az Alsólendvai Bánffy családnak. Ezek a privilégiumok annyira fontosak voltak az adott település számára, hogy többször kieszközölték megújításukat. Pl. Zalavár vásártartási jogát 1526-ban II. Lajos erősítette meg. Az erről szóló privilegiális

oklevél tartalmazza a korábban Zsigmond és Mátyás királyok által kiállított okleveleket is.

Birtokforgalomra vonatkozó oklevelek

A középkor írásos forrásainak nagy része a föld tulajdonjogi változásait rögzíti: adomány, adásvétel, csere, zálog. Tartalmuknál fogva ezek a birtoklástörténet legrészletesebb és legfontosabb forrásai. Az adományozás folyamata úgy zajlott le, hogy az adományozó iktatóparancsot (mandatum) küldött a területileg illetékes hiteleshelynek, hogy küldjék ki egyik szerzetesüket hites tanúbizonysággként, aki egy, a környékbeli birtokos nemesek közül kijelölt ún. királyi emberrel együtt az illető birtok(ok) helyszínén elvégzi a birtokba vezetést és beiktatást (introductio et statutio). A hiteleshely a parancs nyomán jelentést írt (relatio), amelyben részletezte az eljárás folyamatát, a jogi aktusnál jelenlévő szomszédok és határos birtokosok nevét, valamint utalt a tervezett beiktatást ellenzők esetleges meglétére.

Az adásvétel, csere, zálog lebonyolítása is a hiteleshely előtt történt, az ügyfél bevallást tett (fassio), amelyben részletesen előadta a hitelesítettni kívánt jogi tény. A bevallások forrásértéke hasonlóan nagy, a bevallást tevők érdeke volt, hogy a kiállított oklevél minél pontosabb legyen, ezért részletező leírások állnak a kutatók rendelkezésére az eladni, elcserélni, vagy zálogba adni kívánt birtokokról.

A birtokba iktató oklevelek ezeken kívül a 16. század ötvenes éveitől külön településtörténeti tanulságokkal is szolgálhatnak: nyomon követhető belőlük a török jelenlét és a hódítás útvonala.

Osztálylevelek (divisionales)

A nemesi családok földtulajdonát az örökösök számának növekedése miatt időnként fel kellett osztani. Az „osztályos atyafiak”-nak természetesen az volt az érdeke, hogy a részesedésüket minél pontosabban rögzítsék, ezért az osztálylevelek kimerítő részletességgel írják le a szóban forgó birtokokat, ennek következtében a településtörténet kutatói részletes adatokhoz juthatnak.

Mindkét fentebb említett oklevéltípusra bőségesen van példa levéltárunk oklevélgyűjteményeiben.

Határjárások (metales)

A határjárás olyan jogi eljárás volt, amelynek során birtokok vagy községek határait körbejárták a határjelek kijelölése vagy a határviták eldöntése céljából. Határjárást rendelhetek el pl. a földtulajdon megosztásakor, birtokba iktatáskor, stb. A tulajdonjogot igazoló határleírás pontosan követte a határvonal mentén lévő természetes (hegy, folyó, vagy fa) és mesterséges (út, épület) határjelek sorrendjét.

A határjárásokat többször is megismételték, erre rendszerint birtokpererek alkalmával került sor. A peres eljárás során egyik, vagy másik fél érdekében, ha szükséges volt, újra járták a határokat, így azok változása pontosan nyomon követhető. Okleveleink között Zalavár határjárása található meg, amit 1335-ben a somogyvári konvent végzett el. Az apátságához tartozó néhány falu határát újra megjárták 1374-ben, erről a székesfehérvári keresztes konvent oklevele tanúskodik. Széles kutatói körben ismert Egerszeg határjárása 1381-ből, aminek az az érdekessége, hogy az Erzsébet királyné oklevelében kijelölt határok majdnem megegyeznek a mai város Besenyővel való egyesülése előtti déli és a délnyugati határaival.

Ítéletlevelek (judiciariae)

A középkori jogügyletek legnagyobb része birtokügyekkel és hatalmaskodásokkal foglalkozik. Mindkét típusban a helytörténészek számára fontos adatok sokasága található, mert ezek az oklevelek nemcsak a per lényegét, hanem a folyamatát is ismertették. Ezekhez az oklevelekhez többnyire más okleveleket is csatoltak mellékletként.

Az ítéletlevél létrejöhetett mind a királyi, mind a megyei bírászkodás folyamatában. Ez utóbbiak a kisebb jelentőségű birtokügyekkel és kártételekkel foglalkoztak.

Az ítéletlevelek nagyobb része hatalmaskodásról szól, illetve az ezek ügyében folytatott vizsgálatról. A hatalmaskodás a középkori jogban az erőhatalom jogellenes megnyilvánulását jelentette. Elkövetőjük általában nemesember volt, pontosabban familiárisok vagy szolgák valósították meg az uruk által kezdeményezett erőszakoskodást. A hatalmaskodás célja zsákmányszerzés, vagy a termelés akadályozása volt. A hatalmaskodások során birtokokat foglaltak le, nemesi kúriákat raboltak ki, kertekben okoztak kárt, valamint ingóságokat raboltak el. Mindezek részletes leírása sokrétű adattal járul hozzá egy adott településen lakó nemes ingatlan és ingó vagyonának, életmódjának, mentalitásának megismeréséhez. A hatalmaskodásról szóló oklevelek között előfordultak olyanok is, amelyek egy-egy jobbágyháztartás tartozékait sorolják fel.

Végrendeletek (testimoniales)

A testamentumok a végrendelező anyagi helyzetéről, a tulajdonát képező ingatlan és ingó vagyon egy részéről adnak tájékoztatást. A középkori jog alapján az ősi birtok nem volt elidegeníthető, ezért csak a szerzett jószágról lehetett végrendelezni. A 13. századtól kezdve a végrendeletekben már nagyrészt ingóságokról esik szó, jóllehet ezek köre sem teljes, mert bizonyos értékhatár alatti dolgokat nem említettek meg bennük. Levéltárunkban a véletlen folytán a középkori oklevelek között csak női végrendeletek maradtak fenn, amelyek ingóságokról (főleg ruhákról) rendelkeznek.

Magánlevelek és közgyűlési jegyzőkönyvek

Az oklevelek községtörténeti szempontból fontos típusainak áttekintése után röviden essék szó a magánlevelekről (missiles). A levél az emberi megnyilatkozásokat a legközvetlenebb formában tükrözi. Időszerű eseményeket beszél el, tényeket közöl, kér vagy utasít. A társadalom képéhez ad bőségesen adatokat, településtörténeti adalékokat a történeti események elbeszélése tartalmaz.

Formailag a levéltárak az 1526 előtti leveleket is az oklevelek között tartják nyilván, de levéltárunkban csak néhány ilyen található.

Végül egy olyan forráscsoportról kell említést tenni, amely a 17-18. századtól válik igazán fontossá. Zala megye abban a szerencsés helyzetben van, hogy fennmaradt a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek első kötete, amely 1555-től tartalmaz bejegyzéseket. A megyegyűlési jegyzőkönyvek a megye életének minden fontosabb eseményéről tudósítanak. A közgyűlés napirendjén szereplő királyi leiratok kihirdetése, adókvétési ügyek, státutum alkotás, peres ügyek, nemesítő oklevelek közzététele, magánszemélyek ügyei, stb. mind-mind a községtörténet gazdag tárházai. Zala megye gyűléseinek legkorábbi, 1555 és 1655 közötti jegyzőkönyvei már regeszták formájában is kutathatók.

Mondanivalónk zárásaként felhívjuk a figyelmet arra, hogy Zala megye községei történetének kutatásához a forrásanyag természete miatt a szomszéd megyék levéltáraiban, illetve a Magyar Országos Levéltárban is szükséges kutatásokat végezni.

A községtörténet 17-18. századi forrásai a Zala Megyei Levéltárban

Ha elfogadjuk azt az állítást – márpedig el kell fogadnunk –, hogy falvaink középkori és korai újkorai történetére vonatkozóan levéltárunk csak kis mennyiségű iratot őriz, akkor azt kell mondanunk, hogy a 16. század második felétől e téren minőségi változás áll be. Jelentősen bővül azoknak a forrásoknak, forráscsoportoknak a száma, melyeket kutatásaink során felhasználhatunk. Persze az ez időtől keletkezett iratok is csupán részben maradtak ránk. Többségük valószínűleg még a török korban elpusztult, illetve elkallódott. A háborús időket „túlélő” iratok összegyűjtésére csak a 18. században – a vármegyeház felépítése, 1732 után – került sor. Ettől kezdve őrizi a levéltár mindazokat az iratokat, melyek a vármegye működése során keletkeztek. Azóta nem pusztította tűz, elkerülték a háborús viharok. Egy kártevője volt csupán: az emberi nemtörődömség és butaság. 1904/1905-ben pl. raktárhiányra hivatkozva kiselejtezték a 19. század előtti büntető pereket, (mintegy 400 iratcsomót) megfosztva ezzel az utókort és a kutatókat egy nagyon lényeges forrástól. A 20. század második felében – korszakunkat tekintve is – jelentős iratanyagokkal bővült a levéltár gyűjteménye. Idekerültek többek között a megszűnt szerzetesházak (Zalavár, Kapornak), az egykori mezővárosok (Egerszeg, Keszthely, Kanizsa, Sümeg), valamint az annak idején jelentős szerepet játszó nemesi családok levéltárainak egy része is (fontosabbak: Skublics, Séllyei, Csány, stb.).

Bár a levéltárunkban őrzött feudális kori iratok (1241-1848) mennyisége (kb. 400 iratfolyóméter, rövidítve ifm.) együttesen sem éri el az intézményünkben található összes írásos forrás 5 %-át, mégis azt kell mondanom – vállalva az elfogultság vádját is –, hogy ez az anyag képezi Zala megye, illetve a zalai települések történetének gerincét.

E helyütt nincs arra lehetőség, hogy a 17-18. század összes szóba jöhető forrását ismertessük, csupán arra vállalkozhatunk, hogy számba

vegyük mindazokat, amelyek azután alapját képezhetik egy, az apróbb részletekig eljutó kutatásnak is.

Azt, hogy a nemesi vármegye központi szerve, a közgyűlés mikortól ült össze rendszeresen, nem tudjuk. 1555. március 4-től azonban rendelkezésünkre állnak jegyzőkönyvei. A jegyzőkönyvek sorozata 1786-ig (II. József igazgatási reformjáig) 33 kötetet tartalmaz. A sorozat első kötete 1555-1634-ig, a következő 1634-1678-ig őrzi a közgyűlések fennmaradt anyagát. Ezt követően egészen 1716-ig csupán néhány fogalmazvány maradt ránk. 1716 szeptemberétől korszakunk végéig a jegyzőkönyvek sora lényegében hiánytalan.

A 16-17. században a vármegye feladata volt az országos és megyei adók felosztása, illetve azok beszédése, a területén lévő királyi várak élelmiszerral, épület és tűzifával való ellátása, ezek építéséhez, karbantartásához szükséges ingyen munkaerő biztosítása, szükség esetén a nemesi felkelés megszervezése, a felkelt nemesség élelmezése, a lakosság és a katonaság közti konfliktusok kezelése, stb.

Ezen igazgatási jellegű feladatok mellett a megyére hárult az igazságszolgáltatás terhe is. A megyei törvényszék, vagy sedria üléseit mindig a közgyűlést közvetlenül megelőző, vagy követő napokban tartották. Először általában a polgári, majd pedig a büntetőügyeket tárgyalták. A polgári perek során leggyakrabban határ, adóssági, zálog és kártevési ügyekben, máskor örökösödési, osztály vagy leánynegyed ügyekben keletkezett vitákban döntöttek. Büntetőügyekben ítéletet hoztak minden, a megye területén elkövetett bűncselekmény ügyében.

A jegyzőkönyvben tehát a 16-17. században az igazgatást és jogszolgáltatást egyaránt nyomon követhetjük. Bár kétségtelen, hogy a közgyűléseken elsősorban a nemesség, illetve a megye egészét érintő ügyeket tárgyalták, azonban a jegyzőkönyvek számos esetben tartalmaznak egyes településekre vonatkozó fontos adatokat is.

A jegyzőkönyvek csupán a tárgysorozatba vett ügyek rövid összefoglalását közlik. A 18. század első évtizede után azonban folyamatosan rendelkezésre állnak az adott ügghöz kapcsolódó iratok: leiratok, átiratok, panaszok, vizsgálati jegyzőkönyvek, adókivetési lajstromok, különböző célú összeírások, nemesi igazolások, kötelezvények, szerződések, stb. Az e hatalmas anyagban való tájékozódás segédletek nélkül szinte lehetetlen lenne. Kitűnő elődünk, Hány Farkas – aki 1794 és 1849 közt volt a le-

véltár őre – a 19. század első felében rendezte a vármegyei levéltár anyagát. Az általa felállított rend lényegében máig változatlan. A rendezést összekapcsolta az iratok lajstromozásával. Sajnálatos módon a közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok lajstromával – időben visszafelé haladva – csupán 1765-ig készült el. A megelőző korszakra vonatkozóan készültek ugyan kisebb időszakot felölelő mutatók, de ezek nem az anyag teljességét kívánták feltárni, csupán egy-egy témakört, vagy valamilyen okból fontosnak tekintett korszakot (pl. Statútumok 1555-1750). Az elkészült, betűrendbe szedett mutatókból – ma azt mondanánk: összevont mutatók – helyre, névre és tárgyra kereshetünk. Az egyes betűkön belül a tárgyszavak nem azonos betűrendben követik egymást, hanem a közgyűlések rendjében. Így pl. Szentgyörgyvölgy az „Sz” betű alatt lehet az első, a 100. és az utolsó bejegyzés is, attól függően, hogy a tárgyévi során mely közgyűlésen, azon belül hányadik ügyként került tárgyalásra. 1765-ben pl. a mutatóban 84 településre vonatkozóan találhatunk konkrét bejegyzést. Többségük mindössze egyetlen alkalommal fordul elő – mint Kehida is – de pl. Szentgyörgyvölgy kettő, Söjtör és Zalavár három-három, míg mások több ízben is. (Sármellék 13, Kollátszeg 8, vagy Szentlászló 7 esetben.) Időnként azonban a még oly kitűnő levéltáros, Hány Farkas is megtréfálhatja a gyanútlan kutatót. Olykor az ügy tárgyát fontosabbnak vélte, mint az abban szereplő személyeket, vagy településeket, ezért csupán a tárgyra vonatkozó kifejezés alatt betűsorozta az adott ügyet. Így pl. 1765. augusztus 27-én egy gyilkossági ügyet tárgyalt a közgyűlés. A bűncselekmény Szerdahelyen történt, Hány azonban a „H” betű alatt (homicidium) vette fel. Az 1765. november 6-án Völgyifaluban történt tűzvészt Hány az „I” betű alatt (Incendium) betűsorozta.

Ezen példákat csak azért említem, hogy érzékeltessem: nem elég csupán a mutatók nagybetűs vezérszavait átnézni. Annál is inkább, mert számos olyan bejegyzést találhatunk, amelyek látszólag ugyan kívül esnek konkrét kutatási témánkon, mégis alapvető információt adhatnak. 1765. március 20-án terjesztették pl. a közgyűlés elé a Toleranciális (vagyis türelmi) adó kivetési lajstromot, illetve a megyében élő zsidók összeírását, december 18-án pedig a taxás nemesek összeírását.

A 16-17. századból hiányzó mutatókat kitűnően helyettesítik a Bilkei Irén és Turbuly Éva által készített, és a Zalai Gyűjtemény sorozat 29. és 39. köteteként megjelentetett regeszták. (Az első kötet az 1555 és 1609

közötti, a második pedig az 1611-től 1655-ig tartó időszakot öleli fel.) A szerzők a jegyzőkönyvi bejegyzések bő tartalmi kivonatát adják magyar fordításban. Mindkét kötetet hely- és névmutató egészíti ki, a másodikhoz pedig tárgymutató is járul. Ezek teszik valamennyi kutató számára alapvető kézikönyvekké a zalai regesztaköteteket. (A szerzők szándéka szerint újabb kötetben kívánják közzétenni a közgyűlés anyagát 1678-ig.)

A levéltár rendezése során Hány Farkas az iratok egy részét eredeti helyükről kiemelve, önálló tematikus sorozatba helyezte. Ilyenek például a „Királyi parancslevelek”, „Bírósági beadványok”, „Adóslevelek”, „Záloglevelek”, „Tiltakozások”, stb. Bár előadásunk témája szempontjából ezek mindegyike tartalmaz hasznosítható adatokat, itt azonban csupán négyet emelek ki közülük:

1.) Inquisitiones, vagyis a polgári ügyekben végrehajtott tanúvallatások ügyiratai. Ezek a felek kérésére, vagy az alispán megbízólevele alapján a szolgabíró, vagy az esküdtje által végrehajtott tanúvallatások, illetve az eljárásról kiadott bizonyáglevelék. Az 1593 és 1786 közt keletkezett iratok mennyisége mintegy 106 iratcsomó, megközelítően 5 iratfolyóméter. A rendelkezésre álló lajstromok segítségével könnyen kutatható. Maga a lajstrom a vallatást szenvedő és a vallatást kérő nevét, a vallatás tárgyát az évszámmal együtt, a csomó és irat számát, az érdekelt helység, vagy birtok nevét tünteti fel.

A lajstromból megállapíthatóan a sorozat 662 települést érint. Így pl. Szentgyörgyvölgyön 1658 és 1758 közt 42 esetben folyt tanúkihallgatás, Kehidán 1733 és 1783 közt tíz, Söjtörön pedig 1717 és 1784 közt 25 esetben. A 662 település (lakott hely) természetesen nemcsak zalai falvakat érint, hanem olyan, a megyéhez általában közel eső helységeket is, ahol az adott kérdésre választ remélt a vármegye.

2.) Mennyiségében jóval kisebb, csupán egy iratfolyóméter terjedelmű a bűnügyi tanúkihallgatások sorozata. A büntetőügyekben eljáró alispán megbízólevele alapján a „tethelyen” a szolgabírák, illetve esküdtek által lefolytatott vizsgálatok jegyzőkönyvei ezek. Sajnos hozzájuk nem készült mutató, így ezek kutatása nagyobb időt igényel, lévén az iratokat szálanként kell átnézni.

3.) A végrendeletek (Testanemte) viszonylag kis terjedelmű sorozata, hasonlóan a fentiekhez, szintén bő településtörténeti információt adhat. Képet alkothatunk az örökhagyó családi viszonyairól, ingó és ingatlan

javainak mennyiségéről és milyenségéről. E forrástípus a rendelkezésre álló lajstromkönyv segítségével könnyen kutatható, hisz a segédlet megadja a végrendelezőt, a kedvezményezetteket, valamint az érintett település nevét is.

Az 1612 és 1787 közt keletkezett iratokban 82 település neve fordul elő. Többségük általában ritkán, csupán egy-egy esetben. Mások többször is, ám Szentgyörgyvölgy pl. csupán három ízben.

4.) Részben a végrendeletekhez kapcsolódik az osztálylevelek (Divisionalis) sorozata. Hány Farkas ide sorolta mindazokat a vagyoni jogi iratokat, amelyek hagyatéki eljárás során keletkeztek. Ha az örökösök végrendelezett – és az örökösök ezt nem támadták meg – akkor az eljáró szolgabíró és esküdtje írásba foglalta e tényeket, ezáltal birtokba helyezte az új tulajdonosokat. Végrendelet hiányában, illetve ha az örökösök a testamentumot megtámadták, akkor osztályos egyezséggel, vagy perrel döntöttek az örökösök javairól. Az ilyen módon keletkezett iratokat Hány évről évré rendezte. Hasonlóan az előbbiekhöz, lajstromukat hely- és névmutató egészíti ki. Pusztán a településnév mutatóból kitűnik, hogy e sorozat 1641 és 1787 közt 322, települést érintő osztályt tartalmaz. Szentgyörgyvölgyön 1722 és 1785 közt 52, Milejben 1703-tól 1781-ig 35, Nemesnépen 1723-1787 között 27, Kővágóórsön pedig 1649 és 1783 közt hét ízben járt el a vármegye.

A kutató számára megkerülhetetlen a kifejezetten a nemességre vonatkozó iratok áttekintése. E helyütt nincs arra mód, hogy a teljes rendelkezésünkre álló anyagot ismertessük, ezért itt is csupán néhány, a korszakra legjellemzőbb forráscsoportra hívjuk fel a figyelmet.

1.) Nemesi összeírások. A sorozat 1555 és 1848 közt veszi számba a megye területén élő kiváltságos rendet. Ezek az összeírások a fenti időszakban kisebb-nagyobb rendszerességgel, olykor azonban eltérő céllal és mélységben készültek. A 16. században tulajdonképpen nem is nemesi, hanem portális összeírások (s hogy mégis itt említsem őket, annak az oka, hogy fondjegyzékünk is ide sorolja őket, és a kutató is itt találja meg). Az 1630. évi már általános nemesi összeírás, amely a teljes (felnőtt férfi) nemességet – az egytelkeseket is – számba veszi. A 18. században általában insurrectio (nemesi felkelés), subsidium (adókiivetés), vagy restauratio (tisztújítás) céljára készültek. Bennük a nemeseket lakóhelyük szerint sorolták fel. Legtöbb összeírás részleges, mert a teljes me-

gyét átfogó összeírások csak 1790 után készültek. (Ezekről részletesebben szól Molnár András előadása.)

A nemesi összeírások – a kétségtelen nemesek mellett – olykor feltűntetik a vitatott nemességűeket is. Velük szemben már a 18. század elejétől rendszeressé váltak a nemességüket igazoló, vagy éppen cáfoló vizsgálatok. Az e vizsgálatok során keletkezett iratok 1714-től 1773-ig külön sorozatot képeznek. A vármegyei kiküldöttek által az egyes vizsgálatok során készült jegyzőkönyvek 1733-ig csupán szűkszavúak, csak a vizsgálat tényét (helyszínét) és eredményét közlik. 1733-tól azonban idecsatolták az eljárás során keletkezett iratokat is, így pl. esetenként az eredeti armálist, leszármazási táblát, végrendeletet, osztályokat, birtokösszeírásokat, zálogleveleket, stb. Amennyiben a vizsgálat alá vont személy vagy család nem tudta armálissal bizonyítani nemességét, akkor terjedelmes tanúkihallgatásokra is sor kerülhetett. E tanúkihallgatások olykor a török korba visszanyúlóan vallanak a nemesek, a család, és az adott település múltjáról is. Az anyagban való kutatást betűrendes mutató segíti, mely a vizsgálat alá vont személy és családok rendjét követi, feltüntetve a települést is, ahol az aktusra sor került. Szentgyörgyvölgy esetében mintegy hat évtized alatt 66 esetben folyt ilyen vizsgálat, amely minden esetben bizonyította a megvizsgált személyek, illetve családok valós nemességét.

Mária Terézia 1774. április 15-i rendelete értelmében a kétséges nemesek nemessége perben volt eldöntendő, amelyet a vármegye tiszti ügyésze indított a kétséges nemes ellen, vagy a nemességét állító fél a tiszti ügyész ellen. A 18. század végén lezajlott perekhez nincsenek mutatók, ezért e periratokat egyenként kell átnézni.

Az adózó népességről, annak személyi és vagyoni viszonyairól elsősorban a vármegye főadószedőjének irataiból alkothatunk képet. Ez a tekintélyes nagyságú, (több mint 100 iratfolyóméternyi) irategyüttes tartalmazza mindazon összeírásokat, amelyek alapját képezik az állami, illetve megyei adók kivetésének és behajtásának. Ezen összeírások egy része valamely központi állami szerv utasítására (1715 és 1720 között, vagy az 1772-től az országban mindenütt alkalmazott egységes „rovatos” adóösszeírás), más részük a megye saját elhatározásából készült (1736-ban és 1770-ben). Egy részük a megye egész területére, más részük csupán egy-egy járásra, vagy uradalomra, esetleg speciális okból meghatározott

településcsoportra (árvíz, jég, vagy másféle kárra) vonatkozóan maradt ránk.

Az adózók számbavétele céljából 1715-ben végrehajtott, majd 1720-ban annak helyesbítésére megismételt országos összeírás jelentősége alapvetően abban áll, hogy olyan időpontban készült, amely egy hosszú és pusztító háborús korszak végét, valamint a romokon meginduló új élet kezdetét jelenti. Számvetés tehát a százados veszteségekről, és az újjáépítés rendelkezésre álló erőiről. Ez az összeírás 18 kérdésre kért választ. A kérdőpontokra adott válaszokat minden egyes községnél két részben közölték. A rovatos táblázatba kerültek az adózó családfőre vonatkozó kérdőpontokra adott válaszok:

1. Az adózó neve és jogállása
2. Szántóföldjének területe (pozsonyi köbölben)
3. Irtásföldjeinek területe (pozsonyi köbölben)
4. Rétjének területe kaszásban
5. Szőlőjének területe kapásban

A 6-18. kérdések a község egészéről szóló feljegyzések, meghatározott sorrendben, szövegszerűen követik ezt a részt. A különböző kérdéscsoportokra adott válaszokat legfeljebb egy-egy bekezdéssel választották el.

A kérdések a szántóföldek, rétek, erdők, szőlők mennyiségére, azok felosztására, jövedelmezőségére, művelési módjára, a faluban vagy annak határában lévő malmokra, továbbá a kereskedelemből és iparból származó jövedelmekre vonatkoztak.

Míthogy a két összeírás közt jelentős eltérés mutatkozik (pl. 1715-ben 380, míg 1720-ban 454, összesen tehát mintegy 460 település szerepel), az 1715-ös pedig nem jelez kuriális falut (az 1720-as ezzel szemben 91-et számlál), ezért mindkettő adatait alapos kritikával kell kezelnünk.

Ehhez hasonlóan az 1770/1771-ben végrehajtott összeírás is átfogó képet kívánt nyújtani a vármegyéről. A helytartótanács még 1769-ben szorgalmazta egy olyan országos összeírás elkészítését, amely az összes lélekszámot, valamint a rendelkezésre álló terménymennyiséget kívánta volna számba venni, ideszámítva a nemeseket és jövedelmeiket is. A megyék azonban ezt vagy elszabotálták, vagy ha az összeírást végre is hajtották, az elkészült íveket a későbbiekben megsemmisítették.

Így ez az összeírás csupán Zalában maradt fenn (és töredékesen Szabolcsban is). Az összeírás a helységekben belül a gazdák sorrendjében haladva nem kevesebb, mint 27 kérdésre kért választ. Az 1-3. kérdés az adózóra, illetve háztartására vonatkozott (név, lélekszám, ezen belül az adókötelesek száma). A 4-9. az állatállományt tudakolta, a 10-23. a különböző termények (búza, rozs, árpa, zab, tönköly, köles, kukorica, dohány, széna, sarjú, szőlő, bor) mennyiségére kérdezett. A 24. a kézművességre, a 25-26. kereskedésre, míg a 27. a malmokra nézve tett fel kérdéseket.

A legtöbb helység összeírása végére néhány megjegyzést is fűztek. Némelyiknél feljegyezték a helység gazdasági előnyeit és hátrányait, a vásárokat, a legelőket és a makkoltatás viszonyait, másutt a falu határában lévő erdők fajtáit. Esetenként említést tettek a falu iskolájáról, tanítójáról is.

Az összeírásból képet alkothatunk az egyes családok nagyságáról, a település társadalmi rétegzettségéről. Különösebb nehézség nélkül megállapíthatjuk belőle, mennyire homogén a falu szabadság, adózás, foglalkozás, sőt vagyoni viszonyok szerint is. A lajstromok ugyanis külön sorolják fel a külső birtokosokat, az árendásokat, a conventionalisokat, a szolgákat, a görög és zsidó kereskedőket. Külön – és e tekintetben alapvető – érdekessége az összeírásnak, hogy nem elégedik meg a kézművesek számának bejegyzésével, hanem azt is feltünteti, hogy milyen mesterséget űznek.

Sajnos az összeírás a nemességnek mind a családszámát, mind a lélekszámát összemosza a nem nemes népesség adataival. A nemesi udvarházban élő cselédeket rendszerint egy lélekszámösszegben adja az úri család tagjaival. Így, bár ez teljesnek mondható összeírás, mégsem tudjuk megállapítani belőle a nemesség létszámát.

Szinte hiánytalanul fennmaradt az összeírásoknak az a – felépítésében az 1770/1771-eshez hasonlító – sorozata, mely 1772 és 1849 közt éves rendszerességgel készült minden településről. Lényeges eltérés azonban, hogy előbbi csupán a szőlő területét vette számításba, utóbbi viszont a szántókét, rétekét, erdőket is.

Ugyancsak alapvető forrásként kell kezelnünk a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során keletkezett iratokat. Zalában az 1766. december 29-i királynői rendelettel indultak a rendezés munkálatai, melyek azután

eléggé lassan haladtak. 1768. augusztus 20-ig mindössze 380 helység urbáriumára készült el. Az úrbéri perek elhúzódása miatt csak 1771-re fejeződtek be a munkálatok. Végző nyugvópontra azonban csupán egy évtized múltán jutottak, addigra történtek meg ugyanis az utólagos felülvizsgálatok és javítások. Az úrbérrendezés eredményeként 473 falu és 18 mezőváros urbáriumára és úrbéri tabellája maradt fenn, köztük 114 egykor szerződéses helységé, továbbá 68 olyan nemesi falu, ahol a rendezés idején úrbéres népesség is élt. Kimaradt viszont 93 település, köztük 42 kuriális község. Az iratok közt az egyes településekre vonatkozóan nemcsak az urbáriumok és tabellák maradtak fenn, hanem az előkészítés során keletkezett iratok is. (Hegyszámlajstromok, kilenc kérdőpont, stb.)

Befejezőként néhány szót kell még ejtenünk a vármegyei törvényszék fennmaradt iratairól. Ezen belül is csupán a polgári törvényszékről, lévén a büntetőügyek iratait az 1904-1905-ben lezajlott helynyerési kampány során kiselejtezték.

A megyei törvényszék ítélkezett első fokon a nemesek vitás ügyeiben, amelyek a legkülönbözőbbek lehettek (örökösödési, adósságbéli, határ, stb.). Idetartoztak másodfokon az alsóbb megyei fórumoktól fellebbezett perek. A 18. század közepétől ugyancsak idetartoztak az úrszékről fellebbezett polgári perek is. A fellebbezett perekben való ítékezés jelentette a sedria ügyforgalmának nagyobbik felét. A fennmaradt iratokat ugyancsak – a már többször említett – Hány Farkas levéltáros rendezte és lajstromozta, valamint ellátta segédletekkel is. A személynévmutatók mellett a perekben érintett településeket is lajstromozta. Eszerint pl. 1591 és 1748 közt a perek 505 zalai települést érintettek. Ez idő alatt Kehida mindössze egy ízben, Söjtör 13-szor, Szentgyörgyvölgy pedig 53 esetben szerepel. 1749 és 1786 közt ugyanezen falvak egy, tíz, illetve nem kevesebb, mint 86 esetben fordulnak elő.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy az előbbieken felsorolt források felhasználásával szinte minden zalai település történetére vonatkozóan fontos adatokat nyerhetünk. Azt persze nem állítjuk, hogy csupán e források összegyűjtése elegendő lenne, de azt mindenképpen, hogy ezek nélkül szinte lehetetlen lenne megírni falvaink 17-18. századi történetét.

A községtörténet reformkori forrásai a Zala Megyei Levéltárban

A zalai falvak történetének reformkori – immár zömében magyar nyelvű – levéltári forrásai között vannak olyanok, amelyek szerves folytatásai a 18. század második felétől nyomon követhető forrástípusoknak (így pl. az egyházi anyakönyvek, megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok, adóösszeírások, vagy a különféle peres iratok), és van néhány sajátos, a 19. század első felére jellemző, vagy döntően ettől kezdve létező forrástípus. Egyes források alkalmasak hosszabb távú, több évtizeden átívelő demográfiai, társadalmi vagy gazdasági folyamatok érzékeltetésére, elemzésére, mások viszont egy-egy adott időmetszetben világítanak rá a település- és társadalomszerkezetre, valamint a vagyoni és jövedelmi viszonyok jellemzőire. Vannak továbbá az adott település egészére, nemesekre és nem nemesekre egyaránt vonatkozó, csak nemesi családokkal kapcsolatos, a teljes nem nemesi népeiségre, vagy csupán az adózó nem nemesekre vonatkozó források. Ha teljességre törekvő módon kívánjuk feltárni az egyes községek történetének forrásait, akkor igyekeznünk kell szóra bírni valamennyi forrástípust.

Valamennyi számításba vehető forrással itt nincs módunk foglalkozni – ezek felsorolása jobbára amúgy is megtalálható a Zalalövő térségének történetéről, ill. Kehidáról írott könyvek vonatkozó fejezetének jegyzetei között. Itt inkább csak néhány, a 19. század első felére különösen jellemző, vagy e korszak történelmi jelenségeinek, folyamatainak érzékeltetésére leginkább alkalmas forrástípust kívánok bemutatni, felvázolva egyszersmind elemzési lehetőségeiket és – néhány gyakorlati példával illusztrálva – hasznosításuk módját is.

Mielőtt ezekre rátérnék, feltétlenül meg kell említeni, hogy a reformkorban is az egyik legfontosabb településtörténeti forrás a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyveinek és iratainak a 18. században rendszeressé vált – és tömegesen, többé-kevésbé folyamatosan fennmaradt – sorozata-

ta. Ezek évenként betűrendes mutatóval, személynevek, földrajzi nevek és tárgyszavak alapján kutathatók. Elsősorban a nemesség politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaira vonatkozó adatok gyűjthetők belőlük. A nem nemesi társadalomra vonatkozó adatok ezekben a forrásokban általában valamilyen konfliktus (pl. úrbéri viták, jobbágypanaszok földesuraik ellen, tagosítási vagy elkülönítési perek) kapcsán maradtak fenn.

A 18. századból még csak szórványosan, a 19. század első feléből azonban már tömegesen maradtak fenn kézzel rajzolt, ill. festett úrbéri térképek, melyek sokoldalú településtörténeti elemzésre alkalmasak. Leolvasható róluk, mely határrészek tartoztak a földesurak majorsági birtokához, melyeket használtak a jobbágyok, a határ melyik részét milyen módon hasznosították (hol volt szántóföld, szőlő, rét, legelő vagy erdő). Elemezhető e térképek segítségével a vízrendezések, folyószabályozások előtti természetföldrajzi környezet, a vízrajz és a növénytakaró alakulása, valamint az ember által létesített külterületi műtárgyak, utak, töltések, hidak, csatornák, malmok, kápolnák vagy temetők elhelyezkedése is. Megörökítették e térképek a régi, mára részben már feledésbe merült földrajzi neveket, melyekből további, nem egyszer évszázadokkal korábbi korszakokra vonatkozó történeti következtetéseket vonhatunk le. Utalhatnak a földrajzi nevek az adott terület egykori növénytakarójára, természetföldrajzi jellegzetességeire, a régebbi birtokosra, elpusztult falvak, templomok, kolostorok, kúriák vagy várak helyére, sőt esetenként még ókori építményekre is. A falvak belterületét vizsgálva leolvashatók e térképekről a településszerkezet jellemzői, nyomon követhető az utcahálózat alakulása, elkülöníthetők a földesúri kúriák és gazdasági épületek, valamint a jobbágyok lakóházai, azonosítható a templom és plébánia, az iskola, a kocsmá (fogadó) és mészárszék, a szatócsbolt, esetleg néhány kézműves, így pl. a kovács műhelye. Ha fennmaradtak a térképekkel egy időben készített úrbéri földkönyvek vagy birtokkönyvek, akkor az is pontosan kideríthető, hogy melyik épület kinek a tulajdonában volt.

A vármegye levéltárának annak idején megküldött egyházi anyakönyvi másodpéldányok 1828-tól 1895-ig, a polgári anyakönyvezés bevezetéséig állnak rendelkezésünkre eredetiben, kisebb nagyobb hiányokkal. Mikrofilmen kutatható viszont a megye területén fennmaradt valamennyi egyházi anyakönyv. A római katolikus, református, evangélikus és

izraelita vallásfelekezetek születési (pontosabban keresztelési), házassági és halotti anyakönyvei alkalmasak egyének és kisebb közösségek, családok egyedi adatainak kigyűjtésére, egyes életutak nyomon követésére és családfák felrajzolására ugyanúgy, mint nagyobb közösségek, akár egész települések népesedési jellemzőinek, demográfiai folyamatainak bemutatására. Az adott település népesedési sajátosságai természetesen csak az ott jelenlévő valamennyi vallásfelekezet anyakönyvének együttes elemzésével tárhatók fel. A legtöbb zalai faluban elegendő a római katolikus anyakönyvek vizsgálata, mert – néhány tipikusan református kisnemesi községet, vagy evangélikus német telepítést leszámítva – túlnyomó részben katolikus volt a megye lakossága a reformkorban is. A születési és halotti anyakönyvek bejegyzéseinek évenkénti összegzésével és összehasonlításával kimutatható a falu lakosságának természetes szaporulata vagy fogyása, attól függően, hogy a születések vagy a halálozások száma volt-e nagyobb egy-egy évben. A halotti anyakönyvek általában sokoldalúbban elemezhetőek, mint a születésiek. Feljegyezték bennük az elhunytak életkorát, és többnyire a halál okát is, így az adott kor közegészségügyi viszonyaira, az életkörülmények és létfeltételek változásaira nézve is támpontot nyújtanak. Az anyakönyvek azt bizonyítják, hogy a fertőzések, járványok, vagy a természeti csapások (fagy, árvíz, aszály) következtében fellépő inségek (utóbbiak az alultápláltság és a csökkent ellenálló képesség miatt) sokkal több áldozatot követeltek még a 19. század első felében is, mint a háborúk, így pl. az 1848-1849-es szabadságharc. Hozzájárult mindehhez az egészségügyi ellátás és felvilágosítás roppant alacsony színvonala is. Jellemző a reformkor közegészségügyi állapotaira, hogy pl. a Kehidán 1828 és 1848 között anyakönyvezett halottak több mint fele, 57 %-a nem élte túl a 10. életévét, az 1828-ban elhalálozottak között pedig éppenséggel a 70 %-ot is meghaladta a tíz éven aluli gyermekek aránya. Korszakunkban általában véve is igen magas volt a csecsemő- és gyermekkori halandóság. A kehidaihoz hasonló arányokat tapasztalunk az inséges 1846. esztendőben Zalalövön és Zalapatakán: e településeken ebben az évben 60, ill. 75 % volt az elhunytak között a 10 éven aluli gyermekek aránya. Az 1828 és 1846 között elhalálozott lövőiek mintegy fele nem érte meg a 18 éves kort, sőt, gyakorlatilag már 10 éves kora előtt meghalt. Különösen magas volt az újszülöttek és egy évesnél fiatalabb csecsemők halandósága: a 10 éves koruk előtt elhunyt

gyermek 56 %-a már egy éves koráig meghalt. A gyermekkori halálozásokat is beleszámítva alig 25 év volt a születéskor várható átlagéletkor a reformkori Zalalövőn. Azok persze, akik megérték a felnőtt kort, itt is jóval tovább éltek: a 18 év felett elhunytak átlagéletkora mintegy 48 évre tehető. A 70 éves, vagy ennél idősebb életkort viszont a lövőiek mindössze 5 %-a érte meg.

A házassági anyakönyvek adatainak elemzésével fényt deríthetünk az adott település házassági szokásaira, azokból pedig a falu társadalmának nyitottságára vagy zártságára következtethetünk. Megvizsgálva a házasságra lépő felek származási helyét, megkülönböztethetünk olyan házasságokat, amelyekben mindkét fél helybeli, olyanokat, ahol csak a férj vagy a feleség helybeli, végül pedig olyanokat, ahol mind a ketten idegenből származnak. A legnyitottabb, más települések felé legtöbb családi kapcsolattal rendelkező társadalma nyilvánvalóan annak a falunak van, ahol a legmagasabb a más településekről beházasodók, különösen a mindkét részből idegen származásúak aránya. Kehida társadalmának nyitottságát mutatja pl., hogy 1828 és 1848 között a helyi fiatalok kétharmada más településről választott párt magának. 28 különböző településről házasodtak ide, ami egyben arra is utal, hogy Kehida a környéki települések kisebbfajta központja lehetett. A még Kehidánál is kedvezőbb közlekedés-földrajzi adottságokkal rendelkező – országos, sőt nemzetközi főútvonal mentén, a Zala folyó átkelőjénél fekvő – Zalalövőn ugyanezekben az években a házasságok mindössze 7 %-a kötött helybeliek között, míg a mindkét részből idegenből származók aránya meghaladta az 50 %-ot. Ugyanezek aránya alig érte el a 10 %-ot a szomszédos Zalamindszenten. Ezt a falut szinte kizárólag jobbágyok, ill. zselérek lakták, akik zártabb paraszti közösségben éltek – itt a házasságok több mint fele helybeliek között jött létre.

A házasságkötésekre vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket aszerint is elemezhetjük, hogy a házasodó felek nemesek vagy nem nemesek voltak-e, azaz a nemesek milyen arányban ragaszkodtak ahhoz, hogy házas társuk is nemesi származású legyen, ill. milyen arányban választottak maguknak nem nemes házas társat. Az 1830-as és 1840-es évek házassági anyakönyvei Zalalövő térségében is a hagyományos, kiváltságok szerint elkülönülő feudális társadalom bomlását jelzik. A nemesek által e térségben kötött házasságok közel felében nem nemes volt a házas társ, a ne-

mes és nem nemes felek „vegyes” házassága tehát ugyanolyan gyakorivá vált, mint a pusztán nemesek között kötött frigy.

A zalai falvak nemesi társadalmának reformkorra jellemző sajátosságait – a betűrendes mutatók alapján, tehát település- és családnevek szerint is jól kutatható megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok mellett – főként a különféle célú nemesi összeírások alapján tárhatjuk fel. Három alkalommal, 1790-ben, 1829-ben, majd pedig 1845-ben is elkészítették Zala megye kétségtelen (okmányokkal vagy tanúkkal igazolt) nemeseinek lajstromát. Ezek a családnév és településnév mutatóval is ellátott összeírások járásonként, azon belül a települések betűrendjében, településenként pedig a családnevek sorrendjében vették számba a nemes férfiakat. A családfő neve mellé feljegyezték a fiúk, valamint a nagypapa és a dédapa nevét, számos esetben pedig a családfő társadalmi rangját, hivatali tisztségét, vagy a család származási helyét. A nemeseket általában születésük helyén, vagy azon a településen írták össze, ahol nemesi kiváltságuk kihirdetésekor laktak, így nem egyszer előfordult, hogy az illető már évtizedek óta máshol lakott, mint ahol a nemesi lajstromba feljegyezték. A nemesek lakóhelyeinek pontosabb azonosításához segítséget nyújtanak a megyei tisztviselő-választások, azaz a tisztújítások előtt 1819 és 1847 között általában háromévente elvégzett szavazójogi összeírások, amelyek az egyes járásokon belül településenként tartalmazzák a választójoggal rendelkező kiváltságosok, nemesek és katolikus lelkészek névjegyzékeit.

Egy-egy reformkori település nemesi birtok- és jövedelemszerkezete legátfogóbb módon az 1835-ben készített nemesi birtokösszeírásból, ill. jövedelembecslésből ismerhető meg. Az adatokkal azonban óvatosan kell bánnunk, mivel feltehetően bemondás alapján, nem pedig felmérés után lettek feljegyezve. Ez a terjedelmes összeírás-sorozat is járásonként, azokon belül településenként veszi számba a nemesi családfők (köztük a nemes özvegyasszonyok) majorsági birtokait, a jobbágyok szolgáltatásait, az ezekből, valamint más forrásokból származó jövedelmek becsült értékével együtt. A rovatok összesítése után láthatóvá válik, hogy mennyi belső telket, szántó földet, rétet, szőlőt, erdőt és legelőt birtokoltak az egyes családok. Megállapítható belőlük az is, hogy a majorsági földbirtokból, továbbá a jobbágyok és zsellérek munkájából és természetbeli terményszolgáltatásából, valamint a malmok, boltok és kocsmák bérlé-

téből milyen bevételek származtak. Az egyes családok adatainak összesítése révén feltárul a település nemesi birtokszerkezete, a földbirtokok művelési ágak szerinti megoszlása, a jövedelemszerkezet (pl. a majorsági és az úrbéres jövedelmek aránya, ami a gazdálkodás fejlettségére, hagyományos vagy modernizált módjára utal), valamint a nemesi társadalom belső rétegződése, differenciáltsága. A nagy-, közép-, kis- és törpebirtokosok arányát jól szemlélteti a birtokok és a jövedelmek nagyságának összehasonlítása. Feltünteteti az összeírás a hivatalviselésből vagy az iparűzésből származó jövedelmeket is. Utóbbi alapján a csekélyebb birtokú, vagy éppen birtoktalan kisenemesség átalakult, paraszti vagy kézműves életmódjára is következtethetünk.

Az egyes nemesi gazdaságok – és tágabb értelemben az adott nemesi családok anyagi viszonyai is – mélyebben és részletesebben a vármegye levéltárában fennmaradt különféle peres iratokból, elsősorban a polgári perek mellékleteként esetlegesen előforduló hagyatéki összeírásokból ismerhetők meg. A nemesek ingatlanait (ház és földbirtokát), valamint ingóságait (bútorok, szerszámok, ruhák és különböző használati tárgyak) számba vevő hagyatéki leltárak, vagy az örökösök egymás közötti osztzkodását rögzítő osztálylevelek megtalálhatók a nemesi árvák vagyónára felügyelő megyei választmány iratai között, továbbá a zalavári apát-ság hiteleshelyi levéltárában is. A vasvári és a veszprémi káptalan mellett ez utóbbi töltötte be Zalában a reformkorban is a közjegyzői irattár funkcióját, ebből következően itt helyezték el a nemesi birtokforgalom leg-
alapvetőbb dokumentumait: a végrendeletek, osztálylevelek és az adásvételi szerződések hitelesített példányát is. A hiteleshelyi levéltár betűrendes névmutatóval, a települések, vagy ismert családok neve alapján kutatható.

A nemesi kiváltságokkal nem rendelkező népességet a 19. század első felében általában katonai célból, a hadra fogható férfilakosság számbavétele céljából írták össze. Ennek ellenére egyedül ezek az összeírások tartalmazzák a nőket és gyermekeket, gyakorlatilag tehát a nem nemes lakosság teljes létszámát is. (A korábban említett nemesi összeírások a nemes nőkről nem tesznek említést, őket csak a püspöki, ill. egyházkerületi levéltárakban őrzött egyházi lélekösszeírások jegyezték fel.) Zala megyében az 1810-es évektől maradtak fenn, többé-kevésbé hiánytalan folyamatossággal a nem nemes népesség összeírásai. Statisztikai összesí-

tésre és községtörténeti elemzésre leginkább ezek járási összesítő táblázatai alkalmasak. Az összesítők az egyes településeknél feltüntetik a nem nemes családok (háztartások) számát, a nők és férfiak létszámát, valamint a férfilakosság életkor és foglalkozás szerinti összetételét is. Lényeges különbségek mutathatók ki az egyes községek között a felnőttek és gyermekek lélekszamarányát, és a foglalkozási összetételből levezethető társadalomszerkezetet illetően is. Így pl. 1830-ban Zalapatakán a nem nemes férfiak 57, Zalalövőn 51, Zalamindszenten pedig csak 40 %-a volt felnőtt. A jobbágysorban élő Mindszenti parasztnak jóval több fiúgyermekük volt, mint a jellemzően kisenemesi származású patakaiaknak. A foglalkozási összetétel ezzel összhangban azt mutatja, hogy Zalamindszenten hússzor annyi paraszt (telkes jobbágy) élt az 1830-as évek elején, mint Zalapatakán. A velük szomszédos Zalalövő nem nemes férfiak többsége viszont ugyanekkor béresként, szolgaként vagy zsellérként kereste kenyerét. Kézművesek is itt, valamint Zalapatakán fordultak elő nagyobb számban. Nem nemesi származású tisztviselő vagy értelmiségi mindössze két fő akadt ekkortájt Zalalövő környékén.

A nem nemesi társadalom belső rétegződését, vagyoni és jövedelmi differenciáltságát mélyebben az országos hadiadó kivetése céljából készített, ún. dicális összeírásokból, valamint az 1828-ban elkészült „universalis” összeírásból, (általános adóalap-összeírásból) ismerhetjük meg. Ezek a községtörténet írás számára ugyancsak nélkülözhetetlen források ugyanolyan jellegű adatokat tartalmaznak, és hasonló módon elemezhetőek, mint a 18. század második felének összeírásai.

Az 1848-ban bekövetkezett jobbágyfelszabadítás során a volt jobbágyok és zsellérek az általuk korábban használt földek teljes jogú, szabad tulajdonosává lettek. A paraszti földbirtokokat ekkor ugyan nem írták össze, az 1850-es évek elején készített birtokkönyvek és adókivetési lajstromok azonban gyakorlatilag a jobbágyfelszabadításkor előállott birtokviszonyokat rögzítették, így ezek alkalmasak az egyes falvak paraszti birtokszerkezetének szemléltetésére is. Az említett birtokkönyvek Zalában általában a megyei cs. kir. úrbéri törvényszék iratai között, az úrbéri földkönyvek sorozatában, vagy pedig az adott község periratai között maradtak fenn.

Hasonló, ám a kapornaki cs. kir. szolgabíróság iratai között található birtokösszeírásból ismerjük Kehida 1849 körüli birtok- és jövedelemvi-

szonyait. Ekkor Kehida határában 1356 (1600 négyszögöles) hold földterületet hasznosítottak, túlnyomórészt, 41,5 %-ban erdőként, valamint 39,5 %-ban szántóföldként. Rétként a határ 14 %-a, szőlőhegyként pedig alig 5 %-a szolgált. A teljes földterület 65 %-a (882,6 hold) volt a korábbi földesúr, Deák Ferenc majorsági birtoka, 1,5 %-a (21 hold) pedig a plébániáé, illetve a korábbi és a hivatalban lévő plébánosé. A tanító 6,7 hold, míg a boltot bérlő zsidó 2,4 hold földdel rendelkezett. Rajtuk kívül a községnek, valamint egy vallásalapítványnak volt még Kehidán összesen kb. félholdnyi birtoka. A kehidai földterület fennmaradó része, közel 33 %-a (mintegy 442,6 hold) 75 kehidai és 14 külső kisbirtokos paraszt között oszlott meg. A külső – más településen lakó – birtokosok nyilván házasság vagy öröklés címén jutottak kehidai földekhez. A külső birtokosok kezén mintegy 16 holdnyi földterület volt a kehidai határban, döntő részben (kb. 60 %-ban) szőlőhegy.

A jobbágyfelszabadítás révén 75 kehidai paraszt jutott kisebb-nagyobb szabad földbirtokhoz, összesen 426,4 holdhoz. A paraszti birtokok harmadának nagysága nem érte el még az egy holdat sem. A birtokok közel ötöde 1-5 holdas, mintegy negyede pedig 5-10 holdas törpebirtok volt. Nagyobb, 10-15 holdas birtoka a kehidai parasztok ötödének volt, míg 15 holdnál nagyobb földterülettel csupán két paraszt büszkélkedhetett. Egyikük közel 17, másikuk pedig mintegy 15 holdon gazdálkodott.

1848-1849-ből, a forradalom és szabadságharc időszakából több olyan politikai vagy katonai célból készített forrás is fennmaradt, amely alkalmas társadalomtörténeti elemzésre. A keszthelyi választókerület kivételével az egész megye területéről rendelkezésünkre állnak a népképviselői országgyűlési képviselőválasztáshoz használt választói névjegyzékek, amelyek feltüntetik a választójog alapját, azaz a jogcímet, ami alapján az illető választójogot nyert. E névjegyzékek felhasználhatók a foglalkozási, ill. társadalmi összetétel vizsgálatára, és egyben arra is rávilágítanak, hogy kik voltak az adott település legvagyonosabb, legrangosabb polgárai (nemesek, világi és egyházi értelmiségiek, vállalkozók, kézművesek és parasztok). Hasonló jellegű elemzéseket tesz lehetővé a megye állandó nemzetőrségének 1848 májusából és júniusából származó, településenként készített összeírása. Ez azonban töredékesen maradt fenn, hiányzik belőle pl. a muraközi járás, továbbá a kapornaki járás legnagyobb része.

A rendelkezésre álló, nemzetőri rangot is feltüntető névsorok viszont jól szemléltetik az adott település vagyonosabb lakosainak hierarchiáját. (Minél nagyobb volt ugyanis valakinek a társadalmi rangja és tekintélye, annál magasabb rangú tisztséget kapott a nemzetőrség soraiban.)

Fennmaradt 1848 nyaráról az első zalai honvédtoborzás névjegyzéke (a 7. honvédsászlóalj avatójegyzéke), továbbá az 1848 őszi és téli, valamint 1849 nyarán végrehajtott honvéd újoncozás névjegyzékeinek egy része, főként a Zalaegerszeg, Nagykanizsa, valamint Zalalövő térségében besorozott újoncok adataival. E névjegyzékek elemezhetők életkor, foglalkozás, vallás és származási hely szerint, sőt megállapítható belőlük az is, hogy az egyes települések saját fiaikat sorozták-e be újoncnak, vagy jó pénzért idegeneket fogadtak fel helyettesnek. Ezekből a névsorokból rekonstruálható, hogy milyen társadalmi rétegekből és milyen korosztályból kerültek ki az újoncok, valamint kiderül belőlük az is, hogy a zalai falvakban kik viselték a szabadságharc legsúlyosabb terhét.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy még a legkisebb, legeldugottabb zalai falu történetének reformkori időszaka is feldolgozható a fennmaradt levéltári források alapján. Nem feltétlenül kellene látványos politikai és katonai események, híres személyiségek, vagy félelmetes természeti csapások ahhoz, hogy községtörténetet írassunk. A rendelkezésünkre álló, zömében társadalom- és gazdaságtörténeti források alapján így is sokrétűen feltárható és bemutatható a zalai falvak lakosságának életmódja, hétköznapi élete.

Községtörténeti források a Zala Megyei Levéltárban 1850-1914

Előadásom keretében nemcsak az 1867-tel kezdődő dualista korszak, hanem az azt megelőző, bő másfél évtized községtörténeti forrásairól is szeretnék beszélni. Döntésemet két fő szempont indokolta. Egyik az, hogy ez az időszak mind zalai, mind országos viszonylatban meglehetősen feldolgozatlan, a másik pedig az, hogy a későbbi évekkel összehasonlítva 1850-től nagyjából 1872-ig a Zala Megyei Levéltárban rendkívül gazdag forrásanyag áll rendelkezésre.

1872 nemcsak e tekintetben, hanem Zala megye közigazgatás-történetében is fontos dátum, amely a levéltári iratanyagot nézve sem csak egyszerű évszámként jelenik meg, hanem alapvető választóvonalat képez az addig gyakorolt, lényegében feudális jellegű és az ekkor bevezetett polgári közigazgatás iratanyaga között. Hangsúlyozni kell tehát, hogy bár politikai értelemben 1867 a korszakhatár, megyénk közigazgatás-történetének és a levéltári anyag kutatásának szempontjait figyelembe véve az 1872-es évet is meg kell jegyeznünk. Ezt, az 1872-től kb. az első világháborúig terjedő időszakot majd előadásom második részében szeretném tárgyalni.

Vegyük tehát szemügyre először az 1850-től 1872-ig tartó periódust. Ebből az első tíz évet a neoabszolúta kormányzat uralma határozta meg. A falvak történetének kutatói elsődleges forrásként a Császári Királyi Megyehatóság irataihoz – hétköznapiabb nevén az ún. megyefőnöki iratokhoz – nyúlhatnak, melyeknek adatai zömében tárgy szerint csoportosított kútfőkbe rendezve várnak feldolgozásra. A tárgyi kútfők, mint pl. az egészségügy, oktatásügy, vallásügy, községi ügyek – hogy csak néhányat soroljunk fel – lényegesen megkönnyítik a kutatást. Ugyancsak ezt segítik elő az egykorú betűsoros mutatók és a szintén meglévő iktatókönyvek, valamint irattári sorkönyvek.

Az önkormányzatiságtól megfosztott megyére ezen időszakban a bizalmatlanság légköre telepedett. Minden jelentéktelen eseményről jelentést, beszámolót kellett készíteni, a fölöttes hatóságok minduntalan különféle statisztikai kimutatásokat kértek, és a helyi közigazgatást érintő, valamennyi lényegesebb döntéshez is az ő jóváhagyásukat kellett kérni. Így a szakképzett apparátussal olajozottan és hatékonyan működő megyei közigazgatás tevékenysége révén rengeteg irat keletkezett, ami az utókor számára csaknem hiánytalanul meg is őrződött. Mivel a Cs. Kir. Megyehatóság a történelmi Zala megye egészének adminisztrációját felölelte – kivéve a Muraközt, amelyet ekkor elcsatoltak a megyétől –, s a községek gazdálkodása és csekély mértékű önkormányzata felett is szigorú felügyeletet gyakorolt, a kútfőkben szinte minden településre vonatkozóan találunk több-kevesebb adatot. Ezek az adatok rendkívül változatosak. A meglehetősen szűkre szabott önkormányzati jogok gyakorlásától kezdve, az iskolatörténeti és a községek vagyonkezelésére vonatkozó adatokon át a kolerajárványig és a különböző célú összeírásokig. Ez utóbbiak gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásokhoz is egyaránt jól használhatók, hiszen akad közöttük pl. malomösszeírás, kocsmaszeírás, zsidóösszeírás, és olyan is, amelyből megismerhetjük a falvak lakosságának nemzetiségi és felekezeti összetételét, vagy a puszták és egyéb külterületi lakott helyek nevét és számát.

Szintén értékes forrást képeznek a cs. kir. szolgabíróságok, vagyis a korabeli járások iratai. Bár a teljességet tekintve ebben az anyagban nagyobb hiányosságok tapasztalhatók, a kutató – ha tudja, hogy a keresett község az egykorú járási beosztáson belül hova tartozott – ezeket is haszonnal forgathatja. Amire ügyelni kell: 1854-ig a legalsó szinten is szétválasztották a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, a peres iratok addig tehát külön levéltári fondot alkotnak, 1854-től pedig zömében a közigazgatási iratok között foglalnak helyet.

Az abszolutizmus kori bőséges forrásanyag kutatásakor az egyedüli nehézséget a német nyelvtudás és a paleográfiai ismeretek esetleges hiánya jelentheti. Az iratok többsége ugyanis kb. 1854 közepétől német nyelvű, gót német kézírással.

Az abszolutisztikus kormányzati rendszer felszámolása utáni, 1872-ig terjedő időszak legalább ugyanilyen gazdag falutörténet-íráshoz alkalmas levéltári forrásokban. Amit a kutatónak legelőször is kézbe kell vennie,

azok a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és a hozzájuk tartozó iratok. Mint tudjuk, 1861-ben helyreáll a megyei önkormányzat, s ettől kezdve az 1849-ben megszakított megyei közgyűlési jegyzőkönyveket folyamatosan vezetik tovább. Bár 1862-től 1865-ig, a provizórium idején a közgyűlés mint testület nem funkcionált, s az önkormányzatot érintő legfontosabb döntések a felülről kinevezett tisztviselők együttes tanácskozásain, az ún. tisztiszéki üléseken születtek, az itt hozott határozatokat ugyanúgy jegyzőkönyvben rögzítették, mint 1861-ben, vagy később, az alkotmányosság visszatérével. A jegyzőkönyvek sorozatában tehát ekkor sem keletkezett hiány, s mivel mind a megyei közgyűléseken, mind pedig a tisztiszéki üléseken sok községi ügyet tárgyaltak, a községtörténetek íróinak mindenképpen érdemes ezeket végiglapozni. A közgyűlési, illetve tisztiszéki iratok a jegyzőkönyvekben foglalt ügyek tényleges elintézése során jöttek létre, így a kutató – bármely érdekes adatra is bukkan a jegyzőkönyvben – részletesebben csak az ügyhöz tartozó iratokból tájékozódhat.

S most térjünk vissza röviden a provizórium idejéhez. Ezen pár év községtörténetének kutatásához ugyanis létezik egy másik alapvető forrás, amit szintén ajánlatos megvizsgálni. Ez pedig Zala Vármegye Főispáni Helytartójának iratanyaga. A megye élére kinevezett főispáni helytartó kezében összpontosult az egész megyei közigazgatás, az iratokban ennél fogva számos adatot találunk a községek igazgatására vonatkozóan. Ezek jó része a későbbi körjegyzőségek elődeinek, a kerületi jegyzőségeknek a szervezésével, a községek kerületi jegyzőségekbe való besorolásával, a kerületi jegyzők kinevezésével kapcsolatos, de egyéb adatok is feltűnnek. Itt is akad községenkénti népességösszeírás, zsidóösszeírás, de van kimutatás a megyében lévő egyesületekről, iparosokról és selyemtenyésztekről is. 1862-ből pl. a megyebeli utak és hidak összeírása, 1864-ből egy kitűnő népiskolai statisztika áll rendelkezésre. Előfordult az is, hogy a főispán utasítására egy fontosabb, központi rendelkezést közzétettek a megyében, s minden község elöljáróságának aláírásával kellett igazolnia, hogy azt tudomásul vette. Így közvetve kiderül, hogy az egyes falvakban ki töltötte be akkor a bírói, jegyzői tisztséget, kik voltak az esküdtek stb. S nem utolsósorban nem egy esetben ott szerepel az iraton a község pecsétje is. Mindezen, a községtörténetész számára különösen becsülendő információk mellett felbukkannak a nagy hatalmú főispáni

helytartó irataiban olyan, a helyi hatóságok bíraskodási gyakorlatát megvilágító, „jelentőségteljes” dokumentumok is, mint pl. az, amelyik egy nyelves, zalabéri nőszemély megkorbácsolásáról tudósít.

A főispáni iratok 1865-től sajnos hiányoznak, így a továbbiakban már más forrástípusokból kell összegyűjteni a szükséges információkat. Ilyen forrástípus lehet az 1861-től induló alispáni irategyüttes, amely önmagában is olyan történeti értéket képvisel, amit a községtörténet-írással foglalkozók semmiképpen sem hagyhatnak figyelmen kívül. A megyei közigazgatás hierarchiájában a rangban a főispán után következő alispán a közgyűléseken hozott határozatok végrehajtója, a helyi közigazgatás ügyeinek legfőbb gyakorlati lebonyolítója volt. Minden olyan ügyben ő intézkedett, amely nem tartozott a közgyűlés vagy az egyes tisztviselők hatásköréhez. Ezért az alispáni iratoknak rengeteg a községtörténeti vonatkozása. Az elemi károk felmérésétől kezdve a községek közigazgatási beosztásán, különféle iskolai, gazdálkodási és közbiztonsági ügyeken át az előljárási tagjai és a fölöttes járási tisztviselők elleni panaszokig a falvak történetének szinte minden lényeges mozzanatához adalékul szolgálnak. Gondoljunk csak azokra a társadalom- és művelődéstörténeti tárgyú következtetésekre, amelyek pl. az izraeliták egyenjogúsítása előtti állapotokat tükröző, az izraelita hitközségekről és azokban működő iskolákról szóló, 1865-ös kimutatásból levonhatók. S ha már az iskolákról szólnak, okvetlenül emlékeztetnünk kell ezen időszak egyik alapvető problémájára, a jegyzői és tanítói állás szétválasztására, illetve 1868 után a népiskolai törvény végrehajtására irányuló törekvésekre. Mivel az ezzel kapcsolatos gondok elsősorban a falusi településeken jelentkeztek, a községtörténet-íróknak ezeket is számba kell venniük. Mind a közgyűlési és tisztviselési jegyzőkönyvekben, mind a főispáni és alispáni iratokban sok, ilyen jellegű érdekes adatot lelnek. 1870-ben pl. a megyei közgyűlésnek meg kell tiltania a tanköteles korú gyerekek liba- és borjúpásztorságra használatát. Ugyancsak ekkortájt fordult elő, hogy a homokkómáromi és nagyrecsei plébániák területén még tanköteles korú, testileg fejletlen leányokat adtak férjhez, s a megye a jövő nemzedék elkorcsosulására és a tankötelezettségre hivatkozva kért intézkedést a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól.

Az 1872-ig tartó időszak községtörténeti forrásait tekintve meg kell még említenünk a járási fő- és alszolgabírák időben 1861-től 1872-ig ter-

jedő iratanyagát. Mivel a községek igazgatását közvetlenül a szolgabírák felügyelték, a falunak bármilyen ügyes-bajos dolga akadt, ennek többnyire mindig maradt valamilyen írásos nyoma az illetékes szolgabírónál. S nem szabad elfelejtenünk, hogy a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása a gyakorlatban csak ezután történik meg, így büntető és polgári peres iratokat is magába foglal az említett forráscsoport. Feltárását főként az hátráltathatja, hogy a Zala Megyei Levéltárban ezek a fondok még rendezetlen állapotban találhatók, így a kutatás csak darabonkénti átnézéssel lehetséges.

Az agrártörténeti vonatkozások miatt a községtörténet-írónak érdemes átvizsgálnia Zala Vármegye Első Alispáni Bíróságának iratait is, amely a még le nem zárt úrbérrendezési ügyekkel foglalkozott. Ebben az évtizedben még zajlik az egykori földesúri és jobbágyi földek elkülönítése, a tagosítás, ebből kifolyólag sérelmek sokasága keletkezik, s bizony nem egy esetben atrocitások is előfordulnak. Az alispáni bíróság iratai mellett mindezekről még az alispán rendes, közigazgatási irataiból és a közgyűlési iratanyagból is tájékozódhatunk.

S most nézzük az 1872 utáni korszakot. Mint már utaltunk rá, 1872 fordulópontot jelent megyénk történetében. Új közigazgatási rendszert vezetnek be, megváltozik a megye közigazgatási beosztása, a gyakorlatban is megvalósul a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása. A községtörténet-író által felhasználható, már eddig említett, alapvető források köre azonban beszűkül, s bár számos új forrástípus is megjelenik, a hiányosságokat ezek nem mindig tudják pótolni.

Szerencsére a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és a hozzájuk tartozó iratok most is rendelkezésre állnak. Az utóbbiak az 1880-as évekig képeznek külön levéltári fondot. A közgyűlési jegyzőkönyvek kutatását sokáig megnehezítette, hogy ezek egykorú betűsoros mutatói nem kerültek a levéltár őrizetébe, így a kutatónak az összes jegyzőkönyvet – ami meglehetősen terjedelmes mennyiség – egyenként végig kellett olvasnia akkor is, ha pl. csak egy konkrét falura gyűjtött adatokat. Ezen a problémán segítettünk azzal, hogy az elmúlt években egy, az Országos Tudományos Kutatási Alap által támogatott pályázati munka keretében jó részt már sikerült elkészíteni az összevont név- és tárgymutatókat.

A főispáni iratok, amelyek községtörténeti szempontból továbbra is fontosak lennének, 1865-től kezdődően szinte a dualizmus teljes idősza-

kából hiányoznak, csak egy kevés töredék az, ami megmaradt. 1872 után is folyamatosan megvannak viszont az alispáni iratok, amelyek forrásértékéről korábban már szoltunk. Ezek a dualizmus kori községtörténeti kutatásokhoz kiválóan használhatók, az iratsorozat csak 1890 és 1903 között szakad meg. A feltáráshoz itt is nélkülözhetetlenek a betűsoros tárgymutatók, ezekből sajnos nincs meg mindegyik év, s pótlásuk is csak részben történt meg. Ugyancsak gondot okoz az eredeti sorkönyvek hiánya, mivel így nem lehet követni az irat útját, ha azt egy korábbi vagy későbbi hasonló tárgyú irathoz csatolták.

A kutatónak mindezen nehézségek ellenére érdemes fáradoznia mind a megyei közgyűlési, mind pedig az alispáni anyag átnézésével. Az 1870-es évektől a századfordulóig terjedő évtizedekben is több olyan adat bukkan fel, amely számot tarthat a községtörténet-írók érdeklődésére. Ezen adatok többsége a községek közigazgatási beosztásával, önkormányzati ügyeivel kapcsolatos. Mint már utaltunk rá, ezen időszak a nagy közigazgatási átrendezések időszaka, s mint tudjuk, két községi törvény is születik ekkor. Ebből kifolyólag a községeknek szervezési szabályrendeletet kellett alkotniuk, s a törvény szabta keretek között saját hatáskörükben is hozhattak különféle szabályrendeleteket. Ezek részben az alispáni iratok között, részben a levéltárban elhelyezett letétek gyűjteményében találhatóak. A közigazgatási beosztást illetően csak annyit jegyzünk meg, hogy tárgyalt korszakunkban a nagy területű megyében szinte soha nem sikerült a járások és azokon belül a körjegyzőségek határait úgy kijelölni, hogy az minden községnek megfeleljen. Majdnem mindig akadt legalább egy olyan település, amelyik valamit sérelmezett. Az alispáni és a közgyűlési iratok tele vannak a községek ez irányú panaszaival és folyamodványaival. A közigazgatási vonatkozású adatok mellett ezen két fő forráscsoportban természetesen más jellegű információk is feltűnnek. Az alispáni iratok közül került elő pl. az a vaskos iratcsomó, amely az 1872. évi ipartörvény végrehajtása kapcsán a tapolcai járásban felszámolt céhek adatait és az újonnan megalakult ipartársulat alapszabályait tartalmazza. A céhtagok névsorát, a céhek vagyoneleltárát egyaránt megleljük itt. Nincs kizárva, hogy a többi járás hasonló iratcsomója is ott rejlik valahol. Ugyancsak a községek gazdaságtörténete szempontjából lehetnek fontosak a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek vasútépítésekkel kapcsolatos bejegyzései. De léteznek adatok az egyes

településeken lakó cigányokról éppúgy, mint a nemzetiségi területek községeinek névmagyarosításáról.

A közigazgatás hierarchiáján továbbhaladva a következő szintet a járások, illetve az azok élén álló főszolgabírák, majd a felügyeletük alá tartozó körjegyzőségek képviselik. A járási főszolgabírák és a körjegyzőségek iratanyagáról általában véve elmondhatjuk, hogy a községtörténet kutatók számára elsődleges forrásként jelennek meg. Zala megyében azonban a 19-20. század fordulójáig sajnos kénytelenek vagyunk nélkülözni ezt a forrástípust. Bár néhány körjegyzőséget illetően az 1900 előtti évekből is rendelkezésre áll egy kevés iratanyag, s a főszolgabírák esetében is akad némi töredék, az iratok túlnyomó többsége nem került a levéltár őrizetébe.

Van azonban jó néhány olyan iratképző szerv, amely – ha nem is pótolhatja az elveszett körjegyzőségi és főszolgabírói anyagot – sok olyan adatot tartalmaz a 19. század második felére vonatkozóan, amelyet a községtörténet-írók feldolgozhatnak. Legelőször is a Közigazgatási Bizottság és a Központi Választmány iratait kell megemlítenünk. Az államhatalom és a megyei önkormányzatok nem mindig egybevágó érdekeinek összehangolására hivatott, 1876-tól fennálló Közigazgatási Bizottság tevékenysége – mivel albizottságai révén több, a községeket érintő vitás ügyben döntött – mindenképpen figyelemre méltó. Iratai a levéltárban fellelhetők, a kutatás a rendezetlenség folytán egyelőre darabonkénti átnézésrel lehetséges. A vármegye Központi Választmánya mindenekelőtt az országgyűlési képviselő-választások előkészítésével és lebonyolításával foglalkozott. Irataiból nyomon követhető a különböző pártok befolyásának növekedése vagy csökkenése az egyes településeken, felvázolhatóak a némely térségeket jellemző politikai tendenciák. E tekintetben különös forrásértéke van az országgyűlési képviselő-választók névjegyzékének, amely településenként tünteti fel a választóképes lakosságot. S ami lényeges: a nevek mellett általában megjelölik a foglalkozást is, ezáltal az adott község társadalmának összetételére is lehet következtetni.

A községtörténet-írók figyelmét nem kerülheti el a Zala Megyei Levéltárban elhelyezett letétek gyűjteménye sem. A szervezési szabályrendeletek mellett ugyanis számos más községi szabályrendelet és egyesületi alapszabály található itt. S a 19. század vége felé egyre szaporodó egyesületekre gondolva, a polgári kori helyi önszerveződés fontos do-

kumentumai kerülhetnek innen elő. Érdemes beletekinteni az ipartestületek anyagába is, amelyeknek az 1880-as, 1890-es évektől kezdődően maradtak fenn iratai. Ezekben a községbeli iparosok működésére vonatkozóan bukkanhatunk adatokra.

A minden falu életében meghatározó szerepet játszó iskolák történetével kapcsolatosan 1872 után jó ideig meglehetősen gyér a forrásanyag. Adatok után jórészt csak a közgyűlési jegyzőkönyvekben és iratokban, valamint az alispáni iratokban lehet kutatni. Hiányzik az alapvető forrás, a tanfelügyelőség 19. századi irategyüttese. Ebből csak az iktatókönyvek egy része áll rendelkezésre. Az ezekben lévő bejegyzések azonban önmagukban is információ értékűek lehetnek, ajánlatos tehát ezeket is végiglapozni. Önálló levéltári fondként kezelt elemi iskolai iratok a Zala Megyei Levéltárban zömében csak a 19. század utolsó évtizedeitől kezdődően vannak. Addig sajnos csak az előbb felsorolt forrásokra lehet hagyatkozni.

A századfordulóra terjedő legfontosabb forrástípusok számbavétele után meg kell még említenünk néhány kiegészítő forrásanyagot. Ilyenek többek között a jogszolgáltatási szervek, amelyek irataiban a kutató nemcsak különböző peres ügyeket lel, hanem pl. a telekkönyvi bejegyzésekből a birtokviszonyokról is tájékozódhat. A levéltár térképgyűjteményében őrzött kataszteri és egyéb térképek a természetföldrajzi viszonyok megítélését illetően nyújthatnak segítséget. A részben eredetiben, részben mikrofilmen található anyakönyvi másodpéldányok pedig a rokonsági viszonyok, házassági szokások stb. vizsgálatát teszik lehetővé.

A 20. század elejétől a községtörténet-íráshoz felhasználható forrástípusok részben a korábbiakkal azonosak, részben újakkal bővülnek. Az addig csak töredékes járási főszolgabírói és körjegyzőségi anyag mennyisége – a járásonként, illetve körjegyzőségenként mutatkozó eltérések ellenére – egyre gyarapodik, s ettől kezdve mind nagyobb számban találunk községi képviselő-testületi jegyzőkönyveket is. Ez utóbbiak néhány községet illetően már az 1880-as, 1890-es évekből fennmaradtak. Ha a képviselő-testületi jegyzőkönyvek fellelhetőek, akkor a községtörténet-írással foglalkozóknak természetesen ezeket kell először kézbe venniük, és ezt követheti a körjegyzőségi, főszolgabírói iratok, s a korábban említett egyéb forráscsoportok felhasználása.

Külön figyelmet érdemel a Zala megyei községek, s az azokhoz tartozó puszták hivatalos nevének 1908-ban történt megállapítása, amelyet az Országos Községi Törzskönyvbizottsággal, a megyével és a községekkel való hosszas tárgyalások és egyeztetések előztek meg. Ennek főbb mozzanatait a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek rögzítették. A községnevek törzskönyvezéséből kifolyólag a községek mindegyikének új pecsétet kellett készíttetni. Ezek lenyomatai a Zala Megyei Levéltárban szintén megtekinthetők.

A felsorolt forrástípusokban a korszakot jellemző társadalmi jelenséggel, a kivándorlással kapcsolatban is felbukkannak szórványos adatok. Ilyen pl. az az alispáni iratok között lévő nyilvántartás, amely az 1913-1914. évi kivándorlási szállítási szerződésekről készült, és a kivándorló nevét, lakhelyét, a kivándorlás célállomását, valamint a kivándorlókat az Újvilágba szállító vállalkozás nevét is feltünteti.

Az első világháborús évek egyes községeket érintő eseményei a jelzett képviselő-testületi, körjegyzőségi, főszolgabírói, alispáni stb. iratokból ugyancsak nyomon követhetők, a trianoni határok megvonásával pedig már új fejezet kezdődött községeink történetében.

A községtörténet 20. századi forrásai a Zala Megyei Levéltárban

Aki egy település 20. századi történetének feltárására vállalkozik, egyszerre találja magát könnyű, illetve nehéz helyzetben. A korábbi századokhoz képest nagyságrendekkel több adat áll(hat) a kutató rendelkezésére, mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben. Ugyanez okozza egyúttal a nehézséget is, hiszen szinte lehetetlen áttekinteni bármely 20. századi téma szóba jöhető forrásanyagát annak sokszínűsége és kiterjedtsége miatt. Éppen ezért e korszak kutatója a legtöbb esetben erős szelekcióra kényszerül a könyvészeti és levéltári források, valamint a sajtó és a személyes visszaemlékezések (oral history) adatait illetően.

A kutató helyzetét tovább bonyolítja, hogy a szelekció tőle függetlenül már esetleg megtörtént (háború, tűzvész, gondatlan selejtezés vagy tárolás, stb.), de természetesen nem úgy, hogy az esetleg segítené az ő munkáját. Különösen a kisebb településeknél figyelhető meg a dokumentumok rapszodikus előfordulása. A források szelektív megsemmisülése folytán a kutatott századon belül néha egyes évekből, évtizedekből, vagy témakörökből alig találunk valamit, míg más időszakból, ha a néhány legfontosabb kútfőnk fennmaradt, a bőség zavarával küzdhetünk.

A kutatás tényleges megkezdése előtt célszerű a levéltári és más forrásokat lajstromba szedni, azokat egy optimális hierarchikus rendbe állítani, és utána a tényleges lehetőségekkel összevetni. Mivel az elméletileg számba jöhető levéltári források a 20. század esetében szinte kimeríthetetlenek, ezért e helyütt – egy kistelepülés történeti kérdéseit tartva szem előtt – csak azokat a kútfőket vonultatjuk fel, amelyeket meglétük esetén mindenképpen érdemes feldolgozni.

A település szűkebb értelemben vett történetének legfontosabb „vezérforrásai” a 20. században a különböző, helyben keletkezett testületi jegyzőkönyvek. A század közepéig – majd 1990-től újra – a képviselő-testületi jegyzőkönyvek, 1950 és 1990 között pedig a tanács és a végre-

hajtó bizottság üléséről készített jegyzőkönyvek rejtik a legfontosabb információkat. Ezekből elsősorban a falut vezető testületről, és a községet érintő legfontosabb problémákról kapunk képet, de emellett a társadalmi hierarchia és a gazdasági viszonyok, valamint a település intézményeinek története is kibontakozik előttünk e dokumentumokból. Találhatunk itt adatokat a község költségvetésére, anyagi viszonyaira vonatkozóan, de időnként felsejlenek akár több évtizedes gazdasági, társadalmi konfliktusok is.

1950-ben, a tanácsrendszer megteremtésével kétszintűvé vált a település testületi irányítása. A tanács az ötvenes években még viszonylag gyakran ülésezett, a későbbi évtizedekben már csak havonta, vagy többhavonta, és ugyanígy ritkultak a végrehajtó bizottság ülései is, de az mindig sűrűbb volt, mint a tanácsé. A legtöbb esetben elegendő a tanácsülési jegyzőkönyvek áttanulmányozása, mivel a vb-ülési jegyzőkönyvek nem adnak alapvetően több információt. A tanácskorszak jegyzőkönyveiből ugyanazok a témák bomlanak ki, mint amiket a megelőző (és következő) korszak képviselő-testületi üléseinél citáltunk.

A testületi ülésekről készült jegyzőkönyvek mellett a legfontosabb elsődleges források között kell említenünk a község (körjegyzőség, jegyzőség, tanács) által keletkeztetett iktatott iratokat, amelyek megléte vagy hiánya alapvetően meghatározza kutatómunkánk mennyiségét és irányát. E forráscsoportban – hasonlóan a testületi jegyzőkönyvekhez – a településtörténet valamennyi szeletére vagy részletére vonatkozóan találhatunk adatokat olyan mennyiségben és hitelességgel, mint sehol másutt. Az iktatott iratok állományában fellelhetünk olyan nem – mindig – iktatott tárgyi csomókat (pl. éves költségvetések), amelyek szintén hasznunkra lehetnek. Ahhoz azonban, hogy egyáltalán rátaláljunk a keresett iratokra, elengedhetetlenül szükséges a kérdéses település mindenkori közigazgatási beosztásának ismerete. Tisztában kell lennünk tehát azzal, hogy mikor, melyik járás, körjegyzőség vagy közös tanács része volt a kutatásunk tárgyát képező község.

Az eddig felsorolt irategyüttesek jelentik a településtörténet elsődleges forrásbázisát. A következőkben javarészt olyan dokumentumokról lesz szó, amelyek előbbiekhöz képest másodlagosnak minősülnek, keletkezésük körülményei és a kérdéses településsel kapcsolatos forrásértékük miatt. Nem szabad azonban lebecsülnünk ezeket a kútfőket, hiszen

a gyakorlatban nagyon ritka és szerencsés esetnek számít, ha – teljesen szinte soha – csak nagyjából ránk maradtak a fentebb ismertetett elsődleges források. Úgy is feltehetnénk a kérdést, mi a teendő, ha valamilyen oknál fogva hiányoznak, vagy csak foszlányokban vannak jelen a legfontosabb történeti források. Melyek hát azok az irategyüttesek, amelyeket feltétlenül át kell tanulmányoznunk ahhoz, hogy a valósághoz legközelebb álló történeti képet tudjuk rögzíteni?

A 20. század első felében a megye legfontosabb politikai fóruma a törvényhatósági bizottság volt, melynek közgyűlései elé sokszor kerültek az egyes települések ügyei. Ezek az esetek nem kis részben szó szerint problémás ügyek voltak, hiszen számos esetben a közgyűlés másodfokú hatóságként járt el. A meglévő mutatókönyvek segítségével jól és gyorsan tudunk tájékozódni ebben a sok fontos információt rejtő, meglehetősen nagy mennyiségű anyagban.

A megyei közigazgatásban ugyancsak fontos szereppel bírt az ügynevezett közigazgatási bizottság, amely a megyében székelő legfontosabb önkormányzati és állami hivatalok vezetőit tömörítette. Sajnos a bizottság nagy mennyiségű, és információban gazdag iratállománya legnagyobb részben még feltáratlan, rendszerezésre és jegyzékelésre szorul, de – ma még inkább elméleti – fontossága miatt nem feledkezhetünk meg róla a leginformatívabb források számbavételénél.

Egy település 20. századi politikai, társadalmi és áttételesen gazdasági viszonyainak illusztrálásához elengedhetetlen a választási iratok tanulmányozása és felhasználása. A választási iratok a két világháború között a vármegyei központi választmány működése során keletkeztek, ez volt az a szerv, amely a választásokat bonyolította. 1990 után a területi és helyi választási bizottságok kapták ezt a feladatot. Az 1947 és 1989 közötti tanács- és országgyűlési választási iratok szinte teljesen érdektelenek, forrásértékük minimális. Ezzel szemben az 1920 és 1947 közötti, valamint az 1990 utáni időszak választástörténete kiemelkedő jelentőséggel bír. A század első felét illetően leginkább az országgyűlési választások, míg 1990 után mindenfajta választás (népszavazás, önkormányzati, országgyűlési, sőt a társadalombiztosítási választások) iratanyaga szinte hiánytalanul a kutatók rendelkezésére áll a Zala Megyei Levéltárban. Ez az irattípus rendkívül sokrétű, adatgazdagsága szinte kimeríthetetlen lehetőségeket nyújt a feldolgozásra. A nyers választási eredmények a kerületi,

illetve szavazóköri jegyzőkönyvekből ismerhetők meg. A választás néha fontossá váló mellékkörülményei (szabálytalanságok, botrányok, fellebbezések) a központi választmány (1990 után választási bizottság) iktatott irataiból deríthetők ki. Önmagában a politikatörténetnek is fontos, ám a társadalom- és gazdaságtörténetnek még inkább megkerülhetetlen forrásai a választói névjegyzékek. Értéküket fokozza, hogy nemcsak a választás évében készültek el ezek az összeírások, hanem minden évben fel kellett venni őket, részben a jogszabályok, részben pedig az élet által hozott természetszerű változások miatt.

1950-ig a megye legfontosabb egyszemélyi vezetője a főispán volt, aki a járásokon keresztül bármely községről, bármely kérdésben tájékoztatást kérhetett és kaphatott. Különösen értékesek azok a jelentések, amelyek egy-egy tárgykörben minden községből befutottak hozzá. Leginkább az 1945-ös év – és még az azt követő pár év – rejt olyan településsoros összeírásokat, amelyek sok, máshonnét nem nagyon megszereshető információt tartalmaznak. 1945 után az új központi hatalom és a megszálló Vörös Hadsereg, illetve a Szövetséges Ellenőrző Bizottság helyi, megyei parancsnoksága, mindent tudni akart a számukra ismeretlen terepről, így a közigazgatási hatóságoktól a legkülönbözőbb adatok garmadáját kérték, amit rendszerint a főispán gyűjtött össze és nyújtott be hozzájuk. Így maradtak ránk – másodpéldányként – az említett településsoros adatok például a községi, járási tisztviselőkről, lelkészekről, papokról, háborús károkról, a földreform végrehajtásáról, az ipari üzemekről, vagy a politikai pártokról és vezetőikről.

A második világháborút követő évekből a megye második számú vezetője, az alispán iratai között is található értékes, összeírás jellegű adatsorokat, de az ezt megelőző évek, évtizedek idejéből még a főispánénál is szerényebb az alispáni irathagyaték. Ebből szívesebben emelkedik ki egy, az 1920-as évek közepén keletkezett irategyüttes, az úgynevezett közigazgatási tájékoztató lap, amely az alispáni iratok egyik állagát képezi. A jelzett időpontban országos összeírást rendeltek el Magyarországon minden településére kiterjedően, melynek célja egy teljességre törekvő állapotfelmérés volt. Az íveket a helyi (kör)jegyző töltötte ki, a legtöbb esetben tökéletes alaposággal. A többoldalas kérdőív hat nagyobb témakörbe csoportosítva gyűjtötte össze a településre jellemző adatokat. Ezek a következők: I. A község általános leírása, melynek keretében (rö-

vid) történeti, földrajzi adatokat közöltek, néhol térképvázlatot is csatoltak mellékletként. II. A község szervezete, beosztása, közérdekű viszonyai, amely a közigazgatásról ad helyzetképet. III. Közművelődési viszonyok: oktatásügy, vallás, kulturális lehetőségek. IV. Forgalmi és gazdasági viszonyok: földművelés, ipar, kereskedelem, közlekedés. V. A község vagyoni és háztartási helyzete. A VI. számú kérdőpont a település jövőre vonatkozó terveit tudakolta.

A járások iratanyaga – elvileg – megkerülhetetlen forrása egy adott község történetének. Az 1950 előtti zalai járási főszolgabírói (1945-től főjegyzői) iratállomány az esetek nagyobb részében meglehetősen töredékes állapotában maradt fenn. A legnagyobb területi kiterjedésében 14 járást számláló megyében csak a pacsai, és a keszthelyi járások főszolgabíróságának iratanyaga tekinthető helytel-közzel teljesnek, a többi ennél jóval, nagyságrendekkel kevesebb. A tanácskorszak járási iratai nagyobb részt hiánytalanul fellelhetők, ez esetben viszont az időnkénti rendezetlenség okozhat a kutatóknak nehézséget. Az említett problémák miatt azt tanácsoljuk, a járási anyagot csak akkor vegyük kézbe, ha a községi iratok nincsenek meg vagy erősen hiányosak. Ha a településünk szempontjából mind a két irategyüttes teljes, felesleges mindkettőt átnézni, hiszen a tükröződések miatt a járási iratokban ugyanazt fogjuk találni, mint a községi (körjegyzőségi) iratoknál.

A sikertelen politikai rendszerváltásokban bővelkedő magyar 20. század – többször sajnálatosan – gazdag forrásai közé tartoznak a különböző szintű jogszolgáltatási iratok. Ezeket jellegükénél fogva – főként a megtorlás kapcsán keletkezettek – mindig erős kritikával kell kezelnünk, ami sokszor igaz a pusztán tényekre, de még inkább azok minősítésére, hivatalos megítélésére. A közigazgatási és egyéb más írott források elégtelensége, vagy teljes hiánya miatt az 1919-es Tanácsköztársasággal összefüggő helyi események rendszerint a megtorlás során keletkezett periratokból ismerhetők meg. A kömmünnel összefüggő ügyek aktáit különválasztották a korabeli törvénytörvényesékek anyagaitól, így azok egy különálló, teljesen kompakt irategyüttest képeznek a Zala Megyei Levéltárban. Mivel a bírósági ügyek elég jól visszatükröződtek az ügyészségi iratokban, ezért az sem zavaró, hogy egyes esetekben a bírósági, míg más esetekben csak az ügyészségi példányok állnak rendelkezésünkre. Egy ilyen büntetőperes dossziében nyilván az ítélethirdetés dokumentumai a

legfontosabbak, de ha megvannak a tanúkihallgatási és a tárgyalási jegyzőkönyvek, akkor azokat sem haszontalan kielemezni és összevetni, hiszen itt esetleg más jellegű tényekre, a települést átszövő személyi kapcsolatokra, lappangó társadalmi konfliktusokra is fény derülhet, illetve tippeket kaphatunk ez irányú kutakodásra.

Az 1944-1945-ös évek, benne a holocaust és a nyilasuralom helyi történéseihez nyújtanak adott esetben kitűnő adalékot az 1945-ben létrehozott és pár évig működő népbíróságok, népügyészségek iratai. Az ítélet mellett a többi irat gondos áttanulmányozásával ez esetben is számos plusz információra tehetünk szert. Az 1956-os forradalom eseménytörténete is leginkább a megtorlás során keletkezett büntetőügyi iratokból tárul fel. Hasonlóan a népbírósági iratokhoz, mára már ezek is feltárt, részletes segédlettel ellátott, jól kutatható források.

A jogszolgáltatási iratanyagnál kell említést tennünk a gazdaságtörténet elsőrendű forrásául szolgáló cégbírósági iratokról. Ezt a forráscsoportot a legutóbbi időig nagyon kevesen ismerték és használták a településtörténeti – de más témáknál sem – kutatásaik során. Ennek egyik legfőbb oka, hogy néhány éve került át a bíróság irattárából a Zala Megyei Levéltárba a 19. század hetvenes éveitől – a cégbíróságok megalakulásától – a 20. század közepéig terjedő anyagrésze. Az iratok jellegüket tekintve két részre különíthetők el, úgymint cégjegyzék és okmánytár. A cégjegyzékek – törvényszékenként – társas és egyéni cégek jegyzékeire oszlanak, amelyeket külön könyvekben vezettek. Egy-egy céget nyolc rovatban írtak le, amelyek a legfontosabb alapadatokat tartalmazták, úgymint például a „cég szó szerinti szövege” (neve), a főtelep és a fióktelep helye, a cégvezetők és esetlegesen a felszámoló cégvezetők neve, valamint a társaság jogviszonyai. Amennyiben a rovatokban bármilyen változás történt, azt mindig feljegyezték. A cégjegyzékek meglehetősen rövid – de lényegre törő és sok esetben elegendő – adatait a hozzájuk szorosan kapcsolódó okmánytárak (cégiratok) egészítik ki. Az adatokat egybevetve teljes hitelességgel tárul fel előttünk a cég élettörténete, amelyet ilyen precízen semmilyen más dokumentumból nem tudunk megrajzolni. Sajnos 1945 után a cégbírósági nyilvántartásokat nem vezették már pontosan, az erőszakolt tulajdonváltások és az ezzel összefüggő vállalati átszervezések, valamint a mindezekkel párosuló hivatali írásbeliség szellemi mélyrepülése kaotikus állapotot teremtettek e téren. 1950 után

egy teljesen más – kartonos – szisztémát vezettek be, amely már a fizikai jellemzőinél fogva sem tudta biztosítani a korábbi magas dokumentációs színvonalat. A cégbíróági iratok forrásértékére való tekintettel, azok átvétele után azonnal megkezdődött a rendszerező feldolgozásuk. Ennek keretében a cégjegyzékekhez számítógépes mutató is készült, amely lényegesen meggyorsítja a kívánt adatok megtalálását.

A 20. század első felét, kétharmadát illetően szintén a bírósági (járásbíróági) anyag részét képezték a telekkönyvek, amelyek a leghitelesebb elsődleges nyilvántartásai az ingatlanoknak. A birtok fizikai jellemzői, nagyságának és tulajdonlásának változásai ezekből a forrásokból rajzolódhatnak ki leginkább. Már céloztunk az elmúlt század viszonylag sűrűn jött rendszerváltásaira, pláne a kísérletekre. Ezek sorában a földkérdés megoldása – megoldatlansága – is többször előkerült, amelyek közül az 1945-ös földreform volt a legjelentősebb. Ennek az eseménynek a meglehetősen bő forrásbázisából az 1945-ben – a földosztás bonyolítására – létrehozott megyei földhivatal, megyei földbirtokrendező tanács és a helyi földigénylő vagy földosztó bizottságok iratát érdemes vizsgálat tárgyává tenni. A tényszerű számadatokon túl ezekből az iratokból a háttéremények, egyéni és társadalmi konfliktusok, valamint nem ritkán a helyi politikai erőviszonyok is markánsan feltárnak.

Az 1945. és az utána következő pár esztendő történetének meghatározó forrásai közé kell sorolnunk a helyi nemzeti bizottság iratait. Különösen a háború befejeződése utáni néhány hónap, esetleg év történéseihez nélkülözhetetlen ez a forrás – amennyiben fennmaradt – hiszen ez a bizottság helyettesítette kezdetben az önkormányzati szervezetet (képviselő-testület), sőt a legelső hónapokban szinte mindent, ami automatikusan páratlan hatalmat adott a kezébe. A képviselő-testületek újjaalakulásával, a helyzet normalizálódásával jelentősége lehanyaglott, de teljesen nem szűnt meg. Szintén az 1945-ös év történéseihez nyújtanak jó adalékot – egy speciális oldalról – a körzeti rendőrbizottságok iratai.

A szocialista kor ma még nem teljesen feltárt és feldolgozott, de minden bizonnyal egyik legfontosabb forrásegyüttese lesznek az MKP, MDP és az MSZMP iratai. A mindenkori állampárt helyi szervezeteinek dokumentumai leginkább az MSZMP időszakából maradtak ránk, sőt a párt „kiegészítő szervezeteinek” (KISZ, Úttörőszövetség, stb.) iratállománya ekkortól már helyi vonatkozásokban is meglehetősen bőséges.

Amennyiben a helyi alap- és csúcsszervezetek iratai valamilyen oknál fogva nem állnak a rendelkezésünkre, érdemes a járási, illetőleg azok megszűnése után a megfelelő városkörnyéki pártszervezet forrásait átnézni, hiszen itt a települési anyagok közvetlenül tükröződhetnek. Leginkább az MKP és kisebb mértékben az MDP esetében kell a magasabb szintű irategyütteseket átvizsgálni, mivel ezek esetében alig rendelkezünk közösségi anyaggal. A pártiratok részét képezi a visszaemlékezések gyűjteménye, amelynek a kialakítását az 1960-as években kezdték meg azzal a céllal, hogy az oral history eszközeivel rögzítsék az emberek emlékezetében élő (szubjektív) múltat. Találhatók itt élettörténetek is, de általában a történelmi sorsfordulókra (1945-1948, 1956-1958) helyezték a hangsúlyt a gyűjteményben, amit a műfaj jellegének megfelelő forráskritikával kell kezelnünk. Az anyagot a visszaemlékezők neve szerinti ábécé sorrendben rendezték, a településsoros visszakeresés jelenleg még nem lehetséges.

A település intézményeinek történetét – szerencsés esetben – saját irataikból ismerhetjük meg a leghitelesebben. Egy község legfontosabb közösségi intézménye kétségkívül szinte minden időben az iskola volt. Az ott keletkezett iratok közül legnagyobb eséllyel – az egyébként legfontosabb – anyakönyvek maradtak fenn, esetleg osztálynaplók és iktatott iratok. Az iskolatörténethez fontos kiegészítő dokumentumok találhatóak a tanfelügyelőségi iratok között is, ahol bizonyos anyagrészeket illetően – tanítói önéletrajzok, az iskola dologi viszonyai – településsoros visszakeresésre is van lehetőség. A 20. század második felében a falu másik meghatározó „intézménye” a termelészövetkezet volt, amelyek közül soknak megtalálható a rövidebb-bővebb irathagyatéka a Zala Megyei Levéltárban. Ezek közül legjobban a beszámolók, mérlegek használhatóak.

A két világháború közötti társas élet legelterjedtebb szervezeti keretei az egyesületek voltak. Ezekről az úgynevezett egyedi, vegyes iratok gyűjteményében találhatunk adatokat. Itt leginkább alakulási jegyzőkönyvekre bukkanhatunk, az egyesület életének további dokumentumait csak a legritkább esetekben fedezhetjük fel. Ebben az irategyüttesben az említett lehetőségeken túl a község közigazgatására vonatkozóan rejtőzhetnek még adatok, amelyek pontos lelőhelyei – fentiekkel egyetemben – a hely- és tárgymutatót egyező lajstromkönyvből gyorsan kikereshetők.

Ahogy a dologi javak, ingatlanok leghitelesebb nyilvántartása a telekkönyv, úgy a személy elsődleges „nyilvántartására” az anyakönyvek szolgálnak. 1895 óta zajlik állami anyakönyvezés Magyarországon, ami a körjegyzőségenként – tanácsonként – szervezett anyakönyvi kerületekben – hivatalokban – történt (történik). A két példányban felvett születési, házassági és halálozási anyakönyvek másodpéldányai rendszeresen a levéltárakba kerültek, így azok itt is – a személyes adatok védelméről szóló törvény korlátozásai mellett – kutathatók. Egy személy alapadatainak általános kutatása mellett a világháborús veszteségek rekonstruálásában nyújt pótolhatatlan és megkérdőjelezhetetlen hitelességű segítséget a halotti anyakönyv. Különösen az első világháború áldozatai szedhetőek jól össze, de fontos megjegyezni, hogy mindig túl kell terjeszteni kutakodásunkat a háborús éveken, hiszen az eltűntek holtta nyilvánítása esetleg évekkel, sőt évtizedekkel a vélt elhalálozás után történt meg és került ily módon bejegyzésre.

Mindig a legnehezebb munka egy személy élettörténetének összeállítására, amikor valóságos irat „kazlakat” kell átvizsgálnunk ahhoz, hogy abban a „tűt”, mint információt megtaláljuk. Ezért kell nagy becsben tartanunk azokat a forrásokat, ahol a keresett személy biográfiájának adatait esetleg koncentráltan fellelhetjük. A legnagyobb segítséget ilyen esetekben a különböző céllal létrehozott személyi nyilvántartások nyújtják, amilyeneket például a pártiratok, a közigazgatási hivatalok személyzeti ügyiratai, vagy a mindenkori illetményhivatal (TÁKISZ, TÁH) iratai között lelhetünk meg. Szerencsés esetben ezeket a nevek szerinti ábécés rendben csoportosították, így viszonylag könnyen érhetünk el eredményt.

Zalai községtörténeti források a Magyar Országos Levéltárban (Családi és uradalmi iratok)

Kutatóként bizvást állítható: Zala vármegye azon történeti törvényhatóságok között van, amelyeknek a 16–17. századra nézve szerény, ám a 18. századot illetően már csodálatosan bőséges vármegyei iratanyagát nemcsak helyi családi levéltárak (pl. Farkas, Skublics család) archívumai egészítik ki, hanem a Magyar Országos Levéltár több szekciójában is gazdag főnemesi és birtokos nemesi levéltárak állnak a vármegye település- és társadalomtörténetét, történeti etnográfiai problémáit kutatók rendelkezésére. Az alábbi előadás – egy gyakorló kutató látószögéből – az ilyen irányú forrásfeltárásokhoz, adatgyűjtésekhez kíván segítséget nyújtani. Természetes, miképpen sem a szövegben említésre kerülő fő- és birtokos nemesi levéltárak köre nem jelentheti a Magyar Országos Levéltárban őrzött, Zala vármegyére vonatkozó iratanyagot tartalmazó családi levéltárak egészét, úgy a bemutatott forrástípusok sora sem a teljesség igényével készült. Mind a családi levéltárak, mind a forrástípusok, mind pedig a példák, illetve az egyes súlypontok esetében vitathatatlan a kiválasztás szubjektivitása, de tán e dolgozat így is hasznos információkkal szolgálhat a településtörténeti kutatások elkezdésekor.¹

A főnemesi és birtokos nemesi levéltárakról

A családi levéltárak rendszere, iratanyaga alapvetően különbözik a vármegyei, mezővárosi, szabad királyi városi, központi kormányshatósági iratanyagoktól. Azokban egyaránt súlypontosan szerepel az adott birtokos családra, annak rokonsági rendszerére, egyes tagjainak közhivatali és politikai szerepére, valamint a család egyetemének, illetve az egyes családtagoknak a birtokaira, a birtokok igazgatására, az ott élő adózó népes-

ség fölötti bíraskodásra vonatkozó iratanyag. Mindezek miatt a családi levéltárak rendje is alapvetően eltér a megszokott törvényhatósági, kormányshatósági archívumok rendszerétől.² A Magyar Országos Levéltárban a családi levéltárak döntően a P szekcióban találhatók, de egyes archívumok (pl. a család fiági kihalása, vagy konfiskálás miatt) kamarai kezelésbe kerültek, így a Magyar Kamara Levéltára őrzi azokat (E szekció), miképpen egyes személyek, családok iratai, tudósok hagyatékaik az 1526 utáni gyűjteményben is helyet kaphattak (R szekció).³

Előljáróban engedjék meg, hogy felhívjam a figyelmet a kutatás legfontosabb segédesszközeire. A Magyar Országos Levéltár levéltári segédleteinek sorában kitűnő szakemberek által összeállított, részletes, nagyon alapos repertóriumok állnak a kutatók rendelkezésére. A főnemesi családok külön kötetekben közzétett levéltár-ismertetőiben rendszeresen birtoklástörténeti bevezetők találhatók, míg a birtokos családok esetében rövid, célirányos tájékoztatást kap a kutató az adott familia birtokainak területi elhelyezkedéséről. Érdemes külön is hangsúlyozni: a főnemesi családok levéltári repertóriumának mindegyike, a birtokos nemesi archívumok segédleteinek többsége – az utóbbiak a forrásadottságok függvényében – genealógiai táblázatokat, kisebb családi levéltárak esetében genealógiai vázlatokat tartalmaznak. Általános tapasztalatként hadd jegyezzem meg: az iratanyagok rendezettsége követi az uradalmak szerveződését, területi határait, leképezi a birtokigazgatás szervezeti átalakulásait. Mind a főnemesi levéltárakra, mind a birtokos nemesiekre jellemző, hogy a korábbi levéltáros generációk – illetve maguk a családok – rendezési munkái lehetőség szerint helyreállításra kerültek. (Ilyen régi rendezés helyreállítása figyelhető meg a P 58-as ún. Bezerédy „Törzslevéltár” esetében is.) Az adott repertóriumok informálnak az egyes fondok, állagok, sorozatok egykorú, vagy későbbi kutatási segédlettel való ellátottságáról is. A birtokos nemesi levéltárak rendezési elve kapcsán jelezni kell: több archívum az átfogó évrendezést nyerte el (pl. Hertelendy, vagy vizeki Tallián család levéltárjai).⁴

Hasonlóképpen külön is érdemes a figyelmet arra az általános jelenségre felhívni, hogy a házassági-rokonsági kapcsolatrendszerek, birtokszerzések miatt mind a főnemesi, mind a nagyobb birtokos nemesi archívumokban rokon és idegen családok levéltárjai, levéltár töredékei is

megtalálhatók, amiket egy szisztematikus kutatás során mindenképpen érdemes átnézni.

A főnemesi levéltárak közül előadásomban csak négyet emelnék ki (Batthyány, Esterházy, Festetics, Széchenyi levéltárakat), de már most előre kell bocsátanom, hogy ezek csak a legismertebbek.⁵ Ezek azok a nagy uradalmi levéltárak, amelyek a Zala Megyei Levéltárban őrzött, a településtörténeti kutatók által gyakorta használt, és „Zala megye helytörténeti lexikona” címmel összegyűjtött, kiadatlan, kéziratosszerű cédula anyagban is feldolgozásra kerültek. A fölöttébb eltérő minőségű cédulák közül alaposáguk miatt kiemelkednek Kenéz Győző (pl. Batthyány levéltár), vagy Stahl Ferenc jegyzetei. Ez tehát – az említett levéltári segédletek mellett – ismételten egy olyan adatbázis, amelyből kiindulva egy település kutatója információt nyerhet a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi, uradalmi levéltárakból, a pontos jelzetek alapján az átnézésre leginkább javasolt fondokról, tételekről.

A 17–19. századi Zala vármegye birtokstruktúrájában mind a négy főnemesi családnak nagy szerepe volt, szerencsére több családról (így pl. Festetics, Széchenyi) birtoklástörténetet is bemutató monográfia áll a kutatók rendelkezésére.⁶

A Batthyányok zalai birtokszerzésének kezdete az egykori Hagymásy birtok, Szentgrót 1654. évi, illetve a hozzá tartozó uradalom megszerzésére nyúlik vissza. Batthyány Pál, több korábbi részirtokostól történt felvásárlás után – így az Ányos Pétertől való 1656. évi vételt követően – 1658-ban nyert királyi adományt Szentgrótra. Az uradalom a 17–18. század során mind a család idősebb, mind ifjabb ágának is a kezére került. A kanizsai uradalmat – a levéltár repertóriumának készítője szerint – a Festetics és a Szapáry család próbálta megszerezni. A 18. század eleji országos összeírások a települések jelentős részét Szapáry birtokokként regisztrálták. Batthyány Lajos nádor 1743-ban 150.000 forintért vásárolta meg ezt az uradalmat. A 18. század elején a homokkomáromi uradalmat báró Eck szerezte meg, 1744-ben 24.000 forintért tőle vásárolta Batthyány Lajos nádor, melyet két évvel később a majorátushoz csatolt.⁷ Végezetül azt sem szabad feledni, hogy a Batthyányok törzsbirtoka, az 1604-től Batthyány Ferenc által uralt, Vas vármegyei településeket magába foglaló körmendi uradalomhoz is tartozott egyetlen zalai falu: Zalaszentgyörgy.⁸

Az 1746-ban létrehozott majorátussal a birtokkormányzatnak megfelelően a levéltári rend is átalakult. A P 1322. Körmendi központi igazgatóság iratanyagában találhatóak a Zala vármegyei uradalmi iratanyagok is, így a Kanizsai uradalom 1732–1800 közötti iratai, miképpen az uradalmi iratok átfogó rendjét követik a községi iratok (pl. ugyanott Szepetnek község 1696–1923 közötti iratanyaga). A külön kezelt ispánsági iratok között 1722–1884 időintervallumban megtalálhatók a kanizsai tiszttartóság iratai, amelyek a gazdasági levelezés mellett az egyes településekre is fontos adatokat közlő jelentéseket, számadásokat tartalmaznak. Már a Batthyány levéltár felhívja a figyelmet az uradalmi iratanyag és a községi iratok szerves összetartozására.⁹

A főnemesi levéltárak közül hasonlóképpen kiemelt figyelmet érdemel a herceg Esterházy család archívuma. Herceg Esterházy Pál nádor 1688. évi birtokbecslése 2.780.000 forintban határozta meg 16 uradalom becsértékét. A legértékesebb domíniumok e forrás szerint Sopron és Moson vármegyékben feküdtek. Zala vármegyében két uradalommal rendelkezett, a Csobánc és hegyesdi, illetve az Alsólendva-Lenti (Nempti) domíniumokkal. A vagyonbecslés évében az előző uradalmat 80.000, az utóbbit 150.000 forintra taksálták. Az utóbbi, Alsólendva-Nempti uradalom e becsértéki rangsorban a 7., míg a Csobánc-hegyesdi a 9. helyet foglalta el.¹⁰

A 16–18. századi „régí” birtokjogi, birtokigazgatási, gazdasági iratok a P 108-as törzsszám alatt az ún. Repositoriumban (Rep.) találhatóak – amely teljességgel mikrofilmen is a kutatók rendelkezésére áll. Így a Rep. 36. az 1632–1744 közötti, Keszthelyre vonatkozó birtokjogi iratokat, gazdasági levelezést, jövedelem kimutatásokat tartalmazza. A Rep. 38-ban az alsólendvai uradalom [1278]-1848 közötti urbáriumai, különböző célból készült összeírásai, jövedelem kimutatásai, a tiszttartók jelentései, illetve gazdasági levelezések találhatóak. A segédlet szisztematikus átnézése segíti a minél teljesebb körű forrásfeltárást. A Rep. 65. alatt van ugyancsak az alsólendvai uradalomnak az 1742. évi urbáriumai, illetve 1768/1769. évi uradalmi összeírásai. A Rep. 99.-ben Alsólendva, Szentlőrinc, Lenti (Nempti), Csobánc uradalmainak, az azokhoz tartozó településeknek a határügyeivel kapcsolatos iratok találhatóak. A herceg Esterházy család levéltárának segédlete arra is jó példa, hogy a településtörténet szisztematikus kutatójának a birtokigazgatás, birtokgazdálkodás, illetve

az uradalmi iratanyag egészét meg kell ismernie a segédlet alapján. Így pl. P 112. törzsszám alatti Leltárak között az alsólendvai uradalom 1802., 1855. évi uradalom leírásait találhatjuk, miképpen a P 113-as Vegyes iratok (Varia) anyagában az alsólendvai és lenti uradalom 1802–1846 közötti határügyeire található akták vannak. Végül a P 179. alatti Birtokgazdálkodási iratok sorában e két domínium 1765–1772 közötti, illetve 19. századi urbáriumai, összeírásai is kutathatók.¹¹

Zala vármegye kutatásában messze a legismertebb főnemesi levéltár a Festetics család szinte kimeríthetetlen keszthelyi levéltára, amelyről több kitűnő levéltár-ismertető is megjelent (Szabó Dezső, Iványi Béla munkái).¹² (Ismeretése, kutatottsága miatt ezen előadásban kevésbé érintem.) E levéltár rendszere az uradalmi levéltárak klasszikus példája. Benne egyaránt megtalálhatók az uradalom igazgatására vonatkozó iratsorozatok, a birtokgazdálkodási iratok, valamint a jogszolgáltatás úriszéki iratsorozata. A birtokgazdálkodási iratokat (P 275) a Batthyány uradalomhoz hasonlóan szintén az jellemzi, hogy először az egyes uradalmakra vonatkozó iratok találhatók, majd ezt követik az uradalmi községek irattípusokra bontott, illetve tematikailag elkülönített iratai.¹³ E levéltárban kitűnően kutatható az uradalom (a majorsági birtokok, épületek, állatállomány) és az ahhoz tartozó egyes község társadalmának, gazdálkodásának kölcsönössége, és jól nyomon követhetőek az uradalom és a paraszti közösség jogszolgáltatási (úriszéki) iratokban megjelenő konfliktusai.¹⁴

A Festetics család levéltára kitűnően példázza, hogy a főnemesi családok archívumaiba a rokonsági kapcsolatok révén más főnemesi és birtokos nemesi családok levéltárai is bekerültek. A történetkutatás által a legismertebb a Gersei Pethő család 16-17. századi Zala, Somogy, Vas, Sopron vármegyékre kiterjedő, törvényhatóságokként rendezett iratanyaga (P 235). Ugyanakkor olyan, az előzőnél kisebb jelentőségű famíliáknak, mint a döntően Vasban, kisebb részt Zalában birtokos jakabházi Sallérnak (P 285) is itt található – rokonsági kapcsolatuk miatt – az értékes 16-18. századi archívuma.

A Széchenyi család levéltára (P 630) még az előzőeknél is jobban áttekinthető, egységesebb uradalmi rendezettséggel bír – minden bizonynyal nagyságából következően is. A III. kötetben találhatóak a szentgyörgyvári, pölöskei, egervári domíniumok iratai. Ez az uradalmi irata-

nyag is kiemelten aláhúzza: elsőként az uradalom egészére vonatkozó iratok kaptak helyet (pl. 27. szám alatt Dominium Szentgyörgyvár), utána az uradalomhoz tartozó egyes falvak, puszták következnek (pl. 28. sz. possessio Szentgyörgyvár, 29. sz. praedium Mánd, 30. sz. possessio Szala Szent László, 31. sz. possessio Sénye, 32. sz. praedium Szent Mihály, 33. sz. possessiones Gyülevész et Kustyán etc). Egyes településeken belül irattípusokra, témacsoportokra oszlik az iratanyag, pl. Szentgyörgyvár esetében 1747-1795 közötti urbáriumokat, 1729-1793 során keletkezett, irtásokra vonatkozó aktákat, 1735-1812 közötti szőlőhegyet érintő iratokat, 1767-1813 közötti kegyúri iratokat (ecclesiastica, parochialia) lehet találni, miképpen elkülönítve szerepel az 1818. évi határ-megállapítás is (Metales).¹⁵

A Zala vármegyére vonatkozó főnemesi levéltárak sora korántsem nyert a fentiek által teljes körű felsorolást, elég, ha csak a töredékességében is impozáns Nádasdy levéltárra gondolunk, ami Nádasdy Ferenc hűtlenségi pere, vagyonelkobzása miatt a Magyar Kamara Archivumában került elhelyezésre (E 185).

A főnemesi levéltárak mellett hasonló gazdagságúak a középbirtokos, birtokos nemesek archívumai is (pl. faiszi Ányos, Bezerédy, Hertelendy, zalabéri Horváth, Kisfaludy, Nedeczky, Sibrik, vizeki Tallián, Tarányi Oszterhuber, csébi Pogány stb.). Természetes, mind terjedelmük, mind rendezési elvük erősen eltérő lehet, így a Bezerédy ún. „Törzslevéltár” (P 58) a helyreállított egykori családi rendezésben található, míg a Hertelendy, vizeki Tallián időrendi soron alapul (Évrendezett iratok). Miként a Nyugat-Dunántúl több vármegyéjében is birtokos (pl. Vas, Győr, Sopron) Sibrik családnak tiszteletet parancsoló archívuma maradt fenn, a csébi Pogány (P 1495), Farkas (P 1617) családok fölöttébb értékes 16-20. századi levéltár töredékekkel rendelkeznek.

Birtokjogi iratok

A kora újkori, újkori – gyakoribb levéltári terminológiával élve: a feudális kori – településkutatás egy fontos kiinduló eleme az adott település, vagy településcsoport birtoklástörténetének tisztázása. A birtokjogra vonatkozó iratok minden családi, uradalmi levéltár fundamentumát al-

kották egykor, és az egyes birtoktestek, részbirtokok örök jogú adásvételével, vagy házasság révén történő megszerzésével az ingatlanokkal együtt az új birtokos archívumába kerültek. Az új földesúr az esetek jelentős részében nagy hangsúlyt fektetett a több generációval korábbi birtokjogi akták eredetiben, vagy hiteleshelyekről másolatban történő megszerzésére. (Szerencsés esetekben hasonlóképpen cseréltek gazdát birtokkormányzati és gazdálkodási iratok is.)

Az örök érvényű birtokadományozások családi levéltárakat messzemenően kiegészítő, nélkülözhetetlen forrása az ún. Királyi Könyvek sorozata.¹⁶ A zálogjogú birtokadományozások eredménnyel kutathatók a térség meghatározó hiteleshelyi levéltáraiban (Vasvári Társas-, 1777-től Székeskáptalan, Veszprémi Székeskáptalan, a 18. század derekától a Zala-vári Konvent hiteleshelyi archívumaiban). A 16. század végétől, majd tömegesen a 17. századból nagyon sok birtokadományozási irat maradt fenn a térség meghatározó földesurainak (pl. Nádasdy, Batthyány, a 17. század végétől Széchenyi) inscriptiós könyveiben is.¹⁷

Az inscriptiós könyvek bejegyzéseinek egyik sajátossága a dominus készpénz szerzése. Van, amikor ez nyílt kölcsönként jelentkezik, pl. 1625 nyarán Nádasdy Pál a Zala, Vas és Sopron vármegyében birtokos bene possessionatus család egyik tagjától, Telekesi Török Jánostól 2000 forintot vett fel, amiért visszafizetésig néki és hitvesének, Gersei Pethő Margitnak lekötötte a Zala megyei Ötvös nevű faluját, annak minden haszonvételével, szolgálatával együtt.¹⁸

A bejegyzések többsége nem egyszerű hitelügyletről szólt, hanem a földesúr szervitori, familiárisi függési rendszerébe tartozó személyek megjutalmazásáról, akik hű szolgálatuk fejében – többnyire a szerződésben meghatározott készpénz lefizetése ellenében – valamelyik földesúri birtokon zálogjogon ingatlanhoz jutottak. Ilyen volt nemes Poka János esete is, aki 1655-ben, 400 forintért a lenti (nempti) várhoz tartozó Nempti Kápolna faluban kettő, fél helyes és kettő, 1/4 helyes jobbágyot nyert.¹⁹ Az inscriptiók társadalmi elterjedtségét, ugyanakkor a birtokszerzésnek az elpusztult táj reorganizációjában betöltött szerepét kitűnően példázza Vasdinnyi Sándor, az alsólendvai és lenti (nempti) várak vicekapitányának 1653. évi zálogadománya is. A nempti várhoz tartozó Szentmiklós falu határában, a Kerka vizén azzal a feltétellel kapott egy

puszta malmot, hogy azt állítsa helyre. Ha megtette, úgy azt élete végéig szabadon használhatta.²⁰

Az inscriptiós, manumissiók levelek sora nemcsak egy-egy település társadalmi, birtoklási struktúrájának pontosabb feltárását segíti, hanem elterjedtségében is jól érzékelteti: ez a gazdasági és jogi ügylet a vagyonos parasztság, illetve fekvőbirtok nélküli, csekély fekvőbirtokkal rendelkező szolgáló nemesség számára egyértelműen társadalmi mobilizációt eredményezett, amelynek legismertebb zalai példája a Deák család felemelkedése volt.

Végül arról sem szabad elfeledkezni, hogy a zálogügyletek a főnemesség számára is többször olyan birtokgyarapító eszközt jelentettek, amelyek királyi donációs legitimizálására már később, a birtokok szilárd kézben tartásakor, kiterjesztésük után került sor. Nádasdy Ferenc 1642-ben szerezte meg az alsólendvai Bánffy család alsólendvai, nempti, bellatinci jószágait. 1649-ben a dominus Sibrik Istvánnal szerződött, 23.000 forintért, tíz évre zálogba vette az ő bellatinci kastélyhoz és nempti várhoz tartozó részbirtokait. Nádasdy e területen zálogolásokkal történő folyamatos birtokkiterjesztését jól jelzi az évtized múlva bekövetkezett eset: birtokvisszaváltás helyett 1659-ben Sibrik Istvántól már nemcsak saját alsólendvai uradalomban bírt javait vette nyolc évre zálogba, de a familiárisi szolgálatokat vállaló birtokos arra is kötelezte magát, hogy közbenjár a gróf rimaszécsi Széchy Tamás kezén lévő javak Nádasdy tulajdonába juttatásán.²¹

Telepítő- és szállítólevelek

A 16-17. századot még a török elől jóval védettebb Moson és Sopron vármegyék egyes részeiben is a települések átmeneti elnéptelenedése, teljes, vagy részleges újratelepítése, a folyamatos lakosságmozgás jellemezte. A forrásfeltárás jelen szintjén, 17. század második feléből több telepítőlevelet vagy telepítő szerződést találhatunk Nádasdy Ferenc Zala vármegyei birtokairól is. 1657 tavaszán az alsólendvai várhoz tartozó Ujfalu pusztát megszállóknak ötévi adó-, dézsma-, és a földesúri szolgálatok alóli mentességet adott, de ezen idő elteltével mindazon szolgál-

tatásokkal tartoztak, mint a vártartomány többi falvai.²² 1669-ben az alsólendvai várhoz tartozó semenyei tartományban fekvő, az elmúlt háborús időkben elpusztult Kis Czernecz falu Sziva (Szilva) Mihály és Domasay Vuk Miklós általi, rácokkal történő megszállását támogatta. Az új telepesek négy évig dézsmán kívül semmivel sem tartoztak. A telepítésben fő szerepet játszó Szinva (Szilva) Mihály maga is a Nádasdy familiárisok közé tartozott; 1662-ben az alsólendvai, lenti (nempti) jószágok tiszttartója volt.²³ E telepítő levél adómentesség típusosságát jelzi, hogy 1668-ban Zalaszentgyörgy négyéves időszakra hasonló mentességet kapott.²⁴

Kanizsa 1690. évi visszafoglalását követően a telepítések új hulláma kezdődött el. A településállomány nagymérvű pusztulását egy az évi összeírás is jól illusztrálja. Eszerint Egerszeg és Lövő erősségek környékén, illetve azoktól a Mura felé keletre az alábbi települések váltak pusztává: Bencze, Csaposfa, Zágorhida, Bollahida, Csöszi, Kisbuda, Döbréte, Ballásfa, Toposháza, Liczko, Dobrony, Szenterzsébet, Ján, Szentiván, Ferenekág és Kozmadamján.²⁵ Az utóbbi pusztta megtelepítésére két év múlva került sor. A (Zala)Baksán lakó Tóth István 1692 áprilisában több társával egyetemben Bezerédy István elé járult – aki 1677 februárja és 1702 januárja között Zala vármegye egyik alispáni hivatalát is viselte²⁶ –, és mindnyájan Szent Kozmadamján pusztta megszállásáért folyamodtak. Bezerédy, Zsigmond fivérével egyetemben, ezt az alábbi feltételekkel engedélyezte: ők Szent György naptól (április 24-től) hat esztendeig minden szolgáltatástól, földesúri bérlettől mentesek lesznek, de ezen idő leteltével minden helytől két-két forint árendát kell fizetniük. A földesurak azt azonban kikötötték, hogy ha az erdőn „feles makk” teremne, arról a dézsmát maguknak továbbra is fenntartják. A közbirtok miatt azt is jelezték: ha más földesúr az árendát emelné, akkor ők is ahhoz tartanak magukat. A fennmaradt telepítőlevelet Bezerédy István és Zsigmond Major Péter mindszenti ispánnak küldte, hogy az adja majd Tóth (Tot) kezébe.²⁷

Urbáriumok, dézsmaösszeírások, hegyvámjegyzékek

A családi- és uradalmi levéltárakban található források közül mindenképpen legelső említésre kíváncsiak azok, amelyek egy-egy birtokos összes birtokának, vagy egy uradalmának, nagyobb birtoktestjének, esetleg egyes falvainak, pusztáinak különböző szempontból elkészített vagyonösszeírásai (pl. elhalálozás esetén a vagyonosztáshoz), illetve uradalmak, uradalomrészek, falvak, birtokrészek urbáriumai, úrbéres szerződései. Míg az előbbi egy típusát, a több vármegyére kiterjedő fekvőbirtok településeinek summatív összesítését jól példázza szentgyörgyvölgyi Bakács Farkas Vas és Zala vármegyei javainak 1619. évi conscriptiója,²⁸ az utóbbit az egykori keszthelyi kapitány, Bakács Sándor keszthelyi birtokainak 1634. évi urbárium (Keszthely, Fenék, Tomaj, Egregy, Rezi, Szántó, Kovácsi, Hidegkút, Sid) illusztrálhatja.²⁹

Az urbáriumok, valamint a dézsma- és hegyvámjegyzékek névanyagának egymásra vetítése a gazdaságtörténeten kívül immáron a társadalomtörténet finom mikrovizsgálataiba vezet. Nem lehetetlen, hogy ez esetlegesen részleges kiterjedéssel egykor a szentgyörgyvölgyi Bakács javaknál is megtehető, hisz ismertek az 1615–1620 közötti Keszthelyről, Tomajról, Reziből, Zsidről, Szántóról felvett hegyvámjegyzékek.³⁰

Hegytörvények, szőlőtelepítési szerződések, szőlőtelepítő levelek

Már a telepítő levelek példája, illetve az urbáriumokban rögzített gazdálkodási előírások is sejtették a domíniumok gazdaság- és településalakító hatását. A településformálásban az uradalmon belül végbevitt egységesítés egy más, fölöttébb fontos gazdálkodási területen a szőlőtermesztésben, szőlőhegyek kialakulásában is megfigyelhető. Nádasdy Ferenc több alsólendvai várhoz tartozó településen adott szőlőtelepítő levelet. E jelentős részben egységes források egyike az alsó aszagiaké, akiknek – a tisztviselők hathatós közbenjárására – 1659. április 24-ére datálva megengedte a határban szőlőhegy építését, amely után 15 évig sem hegyvámmal, sem dézsmaival nem tartoznak.³¹

A néprajz forrásfeltárási, kutatási eredményei szerint a Zala vármegyei szőlőhegyi artikulusok legértékesebbjei 1754 előtt keletkezettek, mert a fenti évben megjelenő, eddig ismert legkorábbi vármegyei rendszabás után Zalában az összes artikulust a törvényhatósági előíráshoz igazították.³²

A telepítő levelek, artikulusok mellett mind a szőlőhegyek hivatal-szervezete, a hivatalviselők hatásköre, a közösség működése, az ottani jogszokások szempontjából nagy fontosságúak a promontoriumok birtok- és jogviszonyairól szóló egyéb források (hegybeli perjegyzőkönyvek, iratok, szőlőbirtokok felvallásai, stb.). A 17. századból ilyen az a hegybéli kiadmány is, amit 1654-ben a szentgróti iskola rektora az aranyadi, szalaszeghi, szentpéteri helységek hegymestere, Cseh Pál, illetve esküdtársai, az utak gondviselői, továbbá Gób Benedek, (Hagymássy porkolábjja), György Mihály (Hagymássy ispánja), és több más személy előtt foglalt írásba a szentgróton lakó Barbély avagy Tornoy Mihály felesége, Pap Örzse örökbirtoklásáról.³³

Végrendeletek, vagyonösszeírások, osztálylevelek

Az 1980-as évek derekától a társadalomtörténeti kutatások, valamint a mindennapi élet feltáráására irányuló vizsgálatok is fokozottan felhívták a figyelmet a 16–19. századi mezővárosi polgári, falusi paraszti és nemesi végrendeletek, továbbá a különböző célból készített vagyonösszeírások, árverési jegyzőkönyvek, osztálylevelek forrásértékére. Ebben az időszakban megszülettek az első, országosan és Zala megyét tekintve is modell értékű tanulmányok a birtokos nemesség, és a parasztság vagyonszerkezetéről, a gazdálkodás, a nemesi és paraszti üzemmód működéséről. Benda Gyula Parraghyakról,³⁴ illetve a Festetics család keszthelyi uradalmának parasztságáról készült tanulmányai mintát adva több hasonló kutatást indukáltak.³⁵ Minthogy a szerző mindkét tanulmányában alapos elemzését nyújtotta a nemesi és paraszti inventáriumoknak, árverési jegyzőkönyveknek, azért az alábbiakban inkább a végrendeletekre, illetve osztálylevelekre térnek ki.³⁶

Szentgyörgyvölgyi Bakács Lukács 1721 novemberében kelt végakaratában a feleségével, Csokonyai Évával épített keszthelyi rezidenciáját fent említett hitvesének hagyta, miképpen őt és Orsolya leányát illette e városban, a „Hév víz”-en lévő két malomrésze, a keszthelyi „tartományban” fekvő Sid, Rezi, Szántó falvakban, továbbá Tomaj, Kovácsi, Falud praediumokban fekvő örökös jószágai, hasonlóképpen a Somogy vármegyei örökös jószágokkal. Amennyiben zálogos javait (pl. Szentgyörgyvölgy faluban, laki és fenéki praediumokban) kiváltják, úgy azoknak is birtokosai lesznek.³⁷

Ugyanakkor azt is itt kell jelezni, hogy a birtokos nemesek, uradalmak archívumaiban ugyan nem tömegesen, de nem is elmellőzhetően a Zala megye történetéből kevésbé ismert 17. századból a nem nemes jogállású lakosság végrendeleteivel is találkozhatunk. Ilyen pl. a keszthelyi Nagy Lőrinc 1656. évi testamentuma.³⁸

A végrendeletek, inventáriumok mellett kevesebb figyelem fordult az osztálylevelek, mint mind a jog-, mind a társadalomtörténet számára kitűnő forrástípus irányába. Pedig szerencsés esetben e három forrástípus egyidejű megléte a vagyonszerkezet elemzésén túl a végakarat érvényesülését is bemutatthatja. Ugyanakkor az osztálylevél nemcsak az öröklési jog és a gyakorlati vagyonmegosztás bemutatására alkalmas, hanem segítségével – más forrás hiányában – a megelőző generáció vagyona is rekonstruálható. A forrástípus egy példája a fölöttébb kiterjedt rokonsággal rendelkező, Mohács előtti múltra visszatekintő zalai birtokos család, a Hertelendy levéltárából származik. Hertelendy Mihály királyi tanácsos fiai, Károly, József és Gáspár 1819 elején osztoztak meg az atyai javakon. Hertelendy Mihály 317 6/8 holdnyi birtokával a vármegye jómódú birtokosainak sorába tartozott. Vindornyafokon 95 5/8 hold, Ormándlakon 101 hold allodiális, Karmacson, [Vindornya]Fokon, Kustányban, Köveskúton 129 1/8 hold urbáriális földet bírt. Fiai – miután az özvegyi tartásra 31 holdat elkülönítettek – 286 6/8 holdon osztoztak meg. Az allodiális és a hegyvámköteles szőlők Reziben, Ormándlakon, Karmacson feküdtek – az utóbbi volt pincével ellátott. A 6044 forintra becsült vindornyafoki rezidenciát – Werbőczy Hármaskönyve kései példázataként – a legkisebb fiú, Gáspár kapta.³⁹

Levelezés (Misszilis)

A 17. századi Zala vármegye településtörténetének – és ezzel gyakorlatilag összefüggő hadtörténetének – kutatásában jelentős szerepet játszott a levél, mint történeti forrás. Példaként elég, ha csak a legutóbbi településtörténeti irodalmakra, Zalaegerszeg,⁴⁰ vagy Zalaötvös⁴¹ történetének feldolgozásaira utalok, ahol is a Batthyány család gazdag „Missiles” anyagán keresztül kaphatunk képet a török kézen lévő Kanizsa ellen vetett végházak életéről. A helyi kutatók számára érdemes külön kiemelni, hogy a nyugat-dunántúli térség két közlevéltárában, a Zala és Vas Megyei Levéltárban e gazdag misszilis anyag mikrofilmen is kutatható.⁴²

A 18. század békés körülményei között település- és gazdaságtörténet szempontjából a misszilisnek ott van kiemelt jelentősége, ahol valamely, Zalában is birtokos, de birtokállományát tekintve nemcsak egy vármegye, hanem a tágabb térség birtokosai közé tartozó személy távolabbi rezidenciájával tart kapcsolatot a helyi birtok(ok) gondozásával megbízott családtag, vagy uradalmi tisztviselő. A Győr vármegye alispáni hivatalát viselő, Sopron és Győr vármegyékben birtokos Bezerédy Mihály esete azért is jó példa, mert távoli rezidenciája, hivatala ellenére nagy figyelmet fordított zalai birtokaira.

Ez a levelezés egy, a néprajz által már többször jelzett speciális problémára is felhívja a figyelmet, tudniillik a szomszédos falvak olykor folklórban is megragadható (pl. falucsúfolók) konfliktusaira, amelyek gyökere nagyon sokszor gazdasági, határhasználati okokra nyúlik vissza. A család birtokához tartozó Bezeréd jobbágyságainak a szomszédos orbányosfai, nemesapáti jobbágysággal való konfliktusai – és azok kezelése – bontakoznak ki Bezerédy Mihály 1769 nyarán Zala vármegye alispánjához, és az érintett község jobbágyságaihoz intézett leveleiből. Bezerédy Mihály éppen Pestről jőve – és egy Moson vármegyei végrehajtásra készülve – kapta a hírt: az orbányosfaiak és a nemesapátiak „seregessen és fegyveres kézzel bezerédi határunkhoz rohannak, és hatalmaskodnak”. Míg a vármegye hivatalviselőit a határok megoltalmazására, esetleges tömlőcöztetésre kérte, jóval határozottabban szólította fel az ügyben közvetlenül is érintett bezerédi jobbágyokat. Kötelességükként írta elő a hatalmaskodókkal szembeni ellenállást, a határok megvédését, ugyanakkor óvott is: „... veszekedésre ugyan, kivált pedig, kitül Isten ójjon, ember-

ölésre ne iparkodjatok, mindazonáltal az határunkban senkitül hatalmasságot ne szenvedjete, hanem minden szabad módon ellent állatok [...], egyszóval a bezerédi határul csak egy talpani földet se engedjete, hanem megoltalmazátok.” E települések konfliktusa nem egyedi eset, hanem visszatérő jelenség volt, miként azt az 1784. évi hasonló tartalmú iratok is bizonyítják.⁴³

E levélváltás során 1784 júliusában a Kisgörbőn tartózkodó Bezeredy Farkas így ír a gazdaság aktuális állapotáról Bezeredy Mihálynak: „Isten kegyelmiből gabonáink szépek, az szőlők is jól mutatják magokat, de annyi bort, mint tavall volt, nem remélhetünk; egyedül az rétekben az szörnyű nagy árvizek sok károkat tettek”. E sorok is kitértek a szomszédos birtokosok eddig jobbágyaik szintjén futó konfliktusaira: a természeti kár mellett az orbányosfai közbirtokosok (compossessorok) 102 szekérre való szénát etettek fel jószágaikkal.⁴⁴

Kitekintés

Miként a bevezető sorokban is említettem: előadásom – kutatói szemüvegen keresztül – csak szemezget a családi levéltárakban található, településtörténeti kutatásban jól hasznosítható források között. E kijelentés igazságát és a további kutatások lehetőségét két példával illusztrálom.

A nagy uradalmi levéltárak szerves tartozékai azok a térképek, amelyek a birtok megszerzésekor, határpercek esetén, földkönyvek (telekkönyvek) mellékleteként, vagy a 19. század első felében megindult tagosításkor készülhettek. E térképek nem pusztán illusztrációi lehetnek a megírásra kerülő munkának, hanem önmaguk is információban gazdag források. Keletkezési vagy felvételi szempontjaik szerint informálnak bennünket pl. a településszerkezetről, a határ művelési ágak szerinti felosztásáról, az egykori közlekedési, ökológiai viszonyokról.

Míg az uradalmi levéltárak községi számadásaiból szerencsés forrásadottságok mellett olykor már a 16., 17. századból szórványadatokat lehet nyerni a községi elöljárók neveire, a 18. század végétől, illetve a 19. század első feléből nagyszámú községi kiadvány áll rendelkezésünkre (pl. a Festetics család levéltárában a birtokgazdálkodási iratok között a településrendi akták, vagy ugyanott úriszéki iratanyagban bemellékelt

községi bizonyáglevelék stb.), amelyekből egyes községekre vonatkozóan archontológiai gyűjtést végezhetünk. Családi levéltáraknak köszönhető, hogy a 17. század eleji Zalaegerszeg mezőváros fejlett írásbelisége, egyes bírának neve dokumentumokkal bizonyítható. Werbőczy Hármaskönyve alapján a korabeli Egerszeg városa is élt azon joggal, hogy a közigazgatási területén lefolyt ingatlan adásvételekről a magisztrátus saját kiadmányát tekintse a leginkább autentikusnak. Az Egerszegen ingatlanul rendelkező nemesek (pl. Besseney család) adásvételeiről, felvállásairól több 17. századi mezővárosi kiadmány maradt fenn. Az 1624. esztendeit Ber[e?]czk Tamás főbíró és 12 esküdt adta ki, míg az 1629. évi Csiszár György főbíró, az 1654-ből származó pedig Bocz Mihály főbíró kiadmánya. A legelsőhöz hasonlóan mindegyik a 12 fős esküdti kar nevében készült.⁴⁵

Előadásomban elsősorban a családi levéltárakról, az ott található, településtörténet szempontjából jól hasznosítható forrásokról szóltam. A Magyar Országos Levéltárban kutatóknak azonban azt sem szabad feledni, hogy nemcsak a birtokos családok levéltáraiban, hanem az úgynevezett központi kormányzékai levéltárakban is érdemes településtörténeti kutatásokat folytatniuk. Elég, ha csak a Magyar Kamara Archivumában őrzött (E 156) *Urbaria et Conscriptiones* mesterséges iratsorozatára gondolok, amely a történeti Magyarország 16–18. századi település és társadalomtörténetének kimeríthetetlen tárháza.⁴⁶ Hasonló mondható el a III. Károly közigazgatási reformjai során létrehozott Magyar Királyi Helytartótanácsról is, amelynek több ügyosztálya a településtörténetben kifejezetten jól hasznosítható ügýtípusokkal foglalkozott, és ott ezek dokumentumai kerültek megőrzésre. Ilyen pl. a Mária Terézia kori úrbérrendezést hivatalból intéző *Departamentum Urbarialium*, vagy a legkülönbözőbb közigazgatási ügyekben eljáró *Departamentum Publico-Politicum*.⁴⁷

A kitekintésre nemcsak a Magyar Országos Levéltár által őrzött iratanyagokon „belül” van szükség, hanem – maradva a szűkebb témánál, a családi levéltáraknál – a kutatónak azt is figyelembe kell vennie, hogy több, Zala vármegye településeire jelentős iratanyagot, vagy fontos töredékeket tartalmazó családi archívum a szomszédos közlevéltárak állományában is található. Ilyen pl. a Vas Megyei Levéltárban őrzött mező-

szegedi Szegedy család archívumának néhány tétele, vagy a Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában őrzött petőházi Zeke család levéltárának számos doboza.⁴⁸ A 17–18. századi Zala vármegyére vonatkozó családi levéltárak sokaságát kitűnően illusztrálhatja az a tény, hogy Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban letétben lévő gróf Csáky család szepesmindszenti levéltára⁴⁹ a kitűnő katona, báró Ebergényi László személye, birtokszerzései révén hasonlóképpen gazdag anyagot tartalmaz Zalára, melyek közül tán legismertebb források a 17. század végi, 18. század eleji keszthelyi praesidiumra vonatkozó akták.

Jegyzetek

¹Előadásomnak nem lehet tárgya a falutörténet módszertani munkáinak (Bodor Antal, Eperjessy Kálmán) teljes körű bemutatása, ezért általában csak a legszükségesebb irodalmakra hivatkozom. A történeti etnográfia oldaláról megkerülhetetlenek a Zala vármegyével sokat foglalkozó Égető Melinda és Takács Lajos publikációi, melyek olykor a Magyar Országos Levéltárban őrzött forrásokat (pl. irtásszerződések) is közzé adnak.

²A kérdéskör alapvető szakirodalmá: Bakács István: A családi levéltárak rendezése. In: Levéltári Közlemények (LK), 26. 1955. 5-26. p.

³Az utóbbiról lásd: Az 1526 utáni gyűjtemény. Összeállította Iványi Emma. Bp., 1977. (Levéltári leltárak 67.) 337 p.

⁴A főnemesi családok levéltárainak repertóriumairól a későbbiekben teszek említést, most a legfontosabb, zalai családi anyagokat hozó birtokos nemesi levéltárakat feltáró segédletek bibliográfiai adatait jelezném. Kisebb családi és személyi fondok. I. köt. 1-444. törzsalapszámok. Összeállította Bakács István és Dávid Lászlóné. Bp., 1968. 508 p. (Levéltári leltárak 44.), Kisebb családi és személyi fondok. II. köt. 445-649. alaptörzsszámok. Összeállította Bakács István és Dávid Lászlóné. Bp., 1969. 532 p. (Levéltári Leltárak 47.), Kisebb családi és személyi fondok. III. köt. 650-1560. alaptörzsszámok. Összeállította Bakács István. Bp., 1971. 455 p. (Levéltári leltárak 53.), Kisebb családi és személyi fondok. V. köt. Szerk. Pap Gáborné. Bp., 1981. 169 p. (Levéltári leltárak 78.) A Bezerédy család ménfői ága archívumának, illetve az ún. „Törzslevéltárnak” Pap Gáborné, a Sibrik család levéltárának Madarász Lászlóné készítette el a segédletét. A Kisebb családi és személyi fondok IV. kötete nem tartalmaz Zala vármegyére vonatkozó anyagot.

⁵A legújabb áttekintés: A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. I. köt. I-III. osztály. Szerk. Buzási János, Bp., 1996. (Benne Nyulásziné Straub Éva munkája: 143-195. p.)

⁶Zala vármegye birtokszerkezetét itt nem érintem, a 17. századi állapotokra is visszatekintő 18. századi súlypontú rövid összegzés: Turbuly Éva: Nemesi társadalom,

birtok-viszonyok – Újratelepítések, nemzetiségi viszonyok. In: Zala megye ezer éve. Főszerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 2001. 109-113. p.

⁷Zimányi Vera: A herceg Batthyány család levéltára. Bp., 1962. (Levéltári leltárak 16.) 13-15. p.

⁸Zimányi 1962. 15. p.

⁹Zimányi 1962. 92-98., 107. p.

¹⁰A forrást közli: Fülöp Éva Mária: Angaben zur Besitzgeschichte des fürstlichen Zweiges der Familie Esterházy in der Feudalzeit. In: Die Fürsten Esterházy: Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Red. Perschy Jakob, Mitwirk. Prickler, Harald, Eisenstadt, 1995. S. 90.

¹¹Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Szerk. Kállay István. Bp., 1978. (Levéltári leltárak 66.) 36-39., 53., 70-71., 83., 93., 235. p. Az Esterházy család történetére máig is a legjobb: Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. I-II. köt. 281 p., 270 p.

¹²Szabó Dezső: A herceg Festetics-család keszthelyi levéltára. In: LK, 3. 1925. 86-99. p., Iványi Béla: A Festetics család keszthelyi levéltára. In: LK, 24. 1946. 170-208. p.

¹³A Festetics család levéltára. Bakács István korábbi repertóriumának felhasználásával összeállította: Kállay István. Bp., 1978. (Levéltári leltárak 73.) A család és birtoklás történetére: Szabó Dezső: A herceg Festetics család története. Bp., 1928. 398 p.

¹⁴A keszthelyi uradalom és egy jobbágyfalu esettanulmánya: Dominkovits Péter: Mezesgyőrök története 1600–1900. In: Balatonyörök múltja és jelene. Szerk. Molnár András. Balatonyörök, 2000. 56-94. p.

¹⁵A Széchenyi család levéltára. Összeállította Bakács István. Bp., 1958. (Levéltári leltárak 5.) 58-70. p. A családtörténet kézikönyve: Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki Széchenyi család története. I-II. köt. Bp., 1911., 1913. 826 p., 751 p. A Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyagból településtörténetileg nagy jelentőségű uradalom-leírásokat publikált: Tilkovszky Lóránt: Széchenyi István Zala megyei uradalmi. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1993. 113-164. p. (Zalai Gyűjtemény 34.)

¹⁶A Magyar Országos Levéltárban, a Magyar Kancellária Levéltárában található királyi könyvek (Libri Regii) 1527–1703 közötti 1-26. kötete immáron 3 db CD ROM-on is megjelent.

¹⁷Az inscriptio fogalmáról, társadalmi háttéréről: Szabó István: A jobbágy megnemesítése. In: Turul, 55. 1941. 1-2. sz. 11-21. p. Zala vármegyei adatokkal: Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban 1556–1767. Bp., 1969.

¹⁸Magyar Országos Levéltár (MOL) E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 7. köt. 62. p., Keresztúr, 1625. jún. 1.

¹⁹MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek 6. köt. 417-418. p., Pozsony, 1655. márc. 9.

²⁰MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 2. köt. 564. p., Szaybersdorf, 1653. aug. 14.

- ²¹ MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 2. köt. Bellatinc, 1649. júl. 21., uo. Vegyes iratok, Bellatinc, 1659. júl. 22. (Mif. 31.986., 31.987.)
- ²² MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 6. köt. 517-518. p., Szeibersdorf, 1657. ápr. 9. (Mif. 31.988.)
- ²³ MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 5. köt., fol. 101 r-v., Pottendorf, 1669. aug. 16.
- ²⁴ MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 5. köt., fol. 82-v., 83-r., Pottendorf, 1668. máj. 6.
- ²⁵ MOL Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones, fasc. 29. No. 1. 242-246. p. A telepítésekről összefoglalóan: Turbuly 2001. 111-112. p.
- ²⁶ Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény 50.) 252., 385. p. (Az adatgyűjtés Turbuly Éva munkája.)
- ²⁷ MOL P 58. Bezerédy cs. lt., Törzslevéltár, 5. cs. fasc. 7., No. 56. Pápa, 1692. ápr. 23.
- ²⁸ MOL P 600. Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 2. cs., fol. 16-29.
- ²⁹ MOL P 600. Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 2. cs., Keszthely, 1634. ápr. 3.
- ³⁰ MOL P 600. Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 2. cs.
- ³¹ MOL E 185. Archivum familiae Nádasdy, Inscriptiós könyvek, 1. köt., fol. 12-r. (Mif. 31.986.)
- ³² Az 1753., majd 1769. évi Zala vármegyei statútumok publikálása: Égető Melinda: Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. Századból. Bp., 1985. 135-153. p.
- ³³ MOL P 600. Tallián cs. lt., Évrendezett ir., 3. cs. 1654. márc. 1.
- ³⁴ Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). In: Agrártörténeti Szemle, 26. 1984. 1-2. sz. 1-84. p.
- ³⁵ Benda Gyula: Inventárium és paraszti gazdaság a XVIII–XIX. században. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1988. Szerk. Bilkei Irén. Zalaegerszeg, 1989. 241-249. p. (Zalai Gyűjtemény 28.)
- ³⁶ Mindenképpen ki kell emelni, hogy Benda Gyula Keszthely mezőváros és a hozzá tartozó szőlőhegyek Festetics család levéltárában őrzött inventáriumait több kötetben publikálta.
- ³⁷ MOL P 600. Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 6. cs., Keszthely, 1721. nov. 3.
- ³⁸ MOL P 600. Tallián cs. lt., Évrendezett iratok, 3. cs., Keszthely, 1656. dec. 18.
- ³⁹ MOL P 313. Hertelendy cs. lt., Évrendezett iratok, 3. cs. Vindornyalak, 1819. jan. 17.
- ⁴⁰ Kelenik József: Királyi vár hódolt városban. Egerszeg mindennapjai Kerpachich István megbízott kapitány leveleinek tükrében (1647–1657). In: Zalaegerszeg évszázadai. Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg, 1997. 147-198. p.
- ⁴¹ Simon Éva: Zalalövő története 1566–1690. In: Zalalövő története az ókortól napjainkig. Szerk. Molnár András. Zalalövő, 1998. 105-156. p.
- ⁴² A Nádasdy levéltárból településtörténet szempontjából is fontos leveleket tett közzé: Óze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I-II. köt. Bp., 1996. 355 p., 463 p.
- ⁴³ MOL P 58. Bezerédy cs. lt., Törzslevéltár, III. 5. cs. fasc. 9. No. 81., Győr, 1769. jún. 21. Vö.: uo. fasc. 10. No. 95., Fasc. 22. No. 182.

⁴⁴ MOL P 58. Bezerédy cs. lt., Törzslevéltár, III. 5. cs. fasc. 10. No. 98., Kisgörbő, 1784. júl. 11.

⁴⁵ MOL P 58. Bezerédy cs. lt., Törzslevéltár, 1. cs., fasc. A. No. 204-206.

⁴⁶ A Zala vármegyére vonatkozó urbáriumok, összeírások mikrofilmen a Zala Megyei Levéltár Mikrofilmtárában is kutathatók.

⁴⁷ Lásd még: Felhő Ibolya-Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp., 1961. 599 p.

⁴⁸ Az utóbbi archívum némely birtoklástörténeti vonatkozásait feldolgozta: Dominkovits Péter: Birtoklástörténet – társadalomtörténet. A petőházi Zeke család Zala megyei birtokai. In: Zalai történeti tanulmányok. Szerk. Káli Csaba. Zalaegerszeg, 1997. 87-120. p. (Zalai Gyűjtemény 42.) A petőházi Zekék időszakából fennmaradt gazdasági iratok (pl. terméseredmények számadásai) Zala vármegye feudális kori levéltárában található urbáriumokkal, adóösszeírásokkal kiegészítve további kutatási, feldolgozási lehetőséget rejtenek magukban Alsóhahót, Kis- és Nagygörbő, Kaszaháza településeket tárgyalva.

⁴⁹ Ismertetése: Fügedi Erik: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. In: LK, 50. 1979. 93-131. p.

A község-történetírás eredményei és sajátosságai Zala megyében

Előadásom feladata, hogy bemutassa a zalai község-történetírás helyzetét, a megjelent monografikus vagy gyűjteményes műveket. Helyismereti könyvtáros kollégáimmal végigböngésztük a Deák Ferenc Megyei Könyvtár gyűjteményét, és azt kellett megállapítanunk, hogy a község-történetírás, mint speciális történetírói tevékenység, nagyon kevésbé művelt műfaj volt a korábbi időkben. Az ebbe a kategóriába tartozó művek szinte kizárólag az elmúlt egy-másfél évtizedben jelentek meg, nagy többségük az 1996–2001 közötti millenniumi időszakban. Szerzőik elsősorban ismert történészek, régészek, levéltárosok, de természetesen más foglalkozásúak is vannak közöttük (pl. pedagógusok, újságírók, egyházi emberek). Miután e művek valóban ilyen közeli időben, szinte a szemünk előtt jelentek meg, talán azt is mondhatnánk, hogy korai még ezzel a témával foglalkozni, kevés a megjelent mű ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket lehessen levonni belőlük. Azt gondoljuk azonban, hogy éppen ellenkezőleg – miután látható törekvés van arra, hogy ilyen községtörténetek szülessenek, nem árt néhány tanulságot megfogalmazni a helytörténetírás zalai sajátosságairól.

Mint fentebb említettük, a Zala megyei községtörténeti művek nagyon új keletűek – ennek nyilván több oka is van. Első pillantásra meg is hökkenti a témában vizsgálódót ez a tény, hiszen a helytörténeti kutatások, s az azokat követő publikációk már a 19. századtól, egyre bővülő számban rendelkezésre állnak. A helyismerettel való foglalkozást így ajánlotta Majer István „Népneveléstan” című, 1844-ben megjelent művében: „Ama magasztos érzelem, mely szerint szülő- és lakóföldünk becsülete és jóléte iránt buzgó részvéttel vagyunk, hazafiságnak (patriotismusnak) neveztetik. Már természetünknél fogva vonzódunk atyáink földjéhez, nem is engedjük bántani szülőföldünket”. „... itt vagyunk hon, pedig őseinkről ránk maradt közmondás szerint: mindenütt jó, de leg-

jobb otthon.”¹ És valóban, miközben a század során felvirágzó történeti, néprajzi, régészeti, nyelvészeti, művészettörténeti kutatások elkezdtek felszínre hozni a települések történetéhez szükséges adatokat, ugyanakkor a helyben lakók is – a polgári világban kialakuló lokálpatriotizmustól vezérelve – elkezdtek gyűjteni, lejegyezni és közzétenni az általuk hozzáférhető vagy fontosnak tartott dolgokat. Az újságok hasábjain ugyanúgy megtalálhatók e publikációk, mint a szakfolyóiratokban (melyek egyébként szintén a 20. század második felében kezdtek működni). A helytörténeti kutatások e kettőssége mai napig megőrizte jelentőségét – sem lebecsülni, sem túlértékelni nem szabad egyiket, vagy másikat. Mindenesetre hálával kell gondolnunk azokra a helyi értelmiségiekre, tanítókra, jegyzőkre, papokra, sőt földbirtokosokra, akik e gyűjtéseket végezték. Az általuk használt forrás – pl. a község ládája, a plébánia levéltára – bizony sok esetben megsemmisült, elkallódott, de a közzétett írás megmaradt. Zala megyében először a Bátorfi Lajos által szerkesztett „Adatok Zala megye történetéhez” című füzet sorozat² közölt nagyobb számban ilyen típusú publikációkat: mindjárt az első számban Kóvágóörs, Komár, Káros és Galambok községekre vonatkozó forrásokat.³ Sajnos, ez a fontos sorozat Bátorfi elköltözése nyomán megszűnt, de a helyi kutatók tovább dolgoztak, és alig másfél évtized múlva egy impozáns, kétkötetes műben napvilágot láttak a Zala megyére vonatkozó oklevelek, Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula szerkesztésében. Ez volt a „Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. kötet”, amely a 15. század végéig közli az akkor ismert oklevelek szövegét és rövid annotációját.⁴

Az első közismert és jól megírt településtörténeti monográfia a millennium évében született, ez volt Bontz József „Keszthely város monográfiája” című munkája.⁵ A keszthelyi segédlelkész alapos kutatást végzett, műve mai napig használható. Az utódok száz év után rugaszkodtak neki az új, korszerű várostörténet megírásának – ennek I. és III. kötete meg is jelent, Müller Róbert szerkesztésében.⁶ Hasonló volt a sorsa Nagykanizsa monográfiájának is, mely 1929-ben jelent meg, szerzője Barbarits Lajos⁷. Az óriási kutatásra és összefogásra alapozott mű új változata 1994-ben jelent meg, de csak első kötete készült el.⁸ A jelenlegi Zala megye városai közül egyébként monografikus feldolgozása van még Hévíznek, Zalakarosnak, Zalalövőnek, Lentinek és Letenyének.⁹ Zalaszentgrót történetét Iványi Béla írta meg, de ez kéziratban

maradt,¹⁰ Zalaegerszegnek pedig nincs a szó szoros értelmében vett monográfiája, csak több tanulmánykötete – ennek okát a településfejlődés sajátos voltában lehet feltalálni. E monográfiák – Hévíz és Zalaszentgrót kivételével – szintén az elmúlt évtizedben születtek.

A község-történetíráshoz 1929-ben nagy jelentőségű alapmű jelent meg: Holub József „Zala megye története a középkorban” című munkája.¹¹ Ez a megyei és egyházi közigazgatás történetét tartalmazza az önálló magyar királyság megszűnéséig (1526) terjedő időszakban. Holub József több publikációja mellett készített egy, sajnos csak kéziratban használható művet is: Zala megye községeinek történetét, szintén a mohácsi csata idejéig feldolgozva.¹² Ez a két munka valóban jó alap a községek középkori történetének megírásához.

A történeti kutatások mellett jelentős régészeti, néprajzi és nyelvészeti, nyelvtörténeti kutatások folytak a megyében. Elegendő itt csak Jankó János, Gönczi Ferenc, Sebestyén Gyula néprajzosok nevét említeni, vagy Pais Dezsőt, a helynévfejtőt, a régészek közül Lipp Vilmost, Rómer Flórist, Darnay Kálmánt, később Fehér Gézát, Cs. Soós Ágnes, akiket azután újabb, nagyon sokat dolgozó tudósok követtek, mint pl. Tóth János, Fülöp István, Szentmihályi Imre, Kerecsényi Edit, Ördög Ferenc, Németh József, Degré Alajos, Simonffy Emil és még sokan mások az ifjabb generációkból. Nekik is köszönhető, hogy a II. világháború utáni évtizedek sokját lerázva, az 1960-as évektől kezdve új lendületet kapott Zala megye történetének kutatása, és óriási mennyiségű szakirodalom gyűlt össze a könyvtárak polcain. Hatalmas, bár torzóban maradt vállalkozás volt az elmúlt évtizedekben a „Zala Megye Helytörténeti Lexikona” elkészítésének kísérlete. Ennek főszerkesztésére Kovacsics József vállalkozott, azonban, mint ismeretes, a mű nyomtatott változata sohasem készült el, csak a „Keszthely és környéke” című alfejezet, mely 1991-ben jelent meg Budapesten. Zala megye egykori, 1946-ban és 1950-ben elcsatolt községeinek története a Veszprém megyei helytörténeti lexikonban olvasható.¹³ Az anyaggyűjtés többi, kiadatlan kézírata és cédulája a Zala Megyei Levéltárban található, és alapvető forrása községeink történetének, egészen az 1960-as évek végéig. Számos fontos segédlet jelent még meg az idők során – pl. Zala megye földrajzi nevei két kötetben,¹⁴ és 1974-ben elindult a megye történetírásának legnagyobb vállalkozása, a „Zalai Gyűjtemény” című kiadványsorozat is. Később

újabb publikációs lehetőséggel gazdagodtunk, a „Zalai Múzeum” című sorozattal – van tehát bőven szakirodalom a zalai község-történetírás számára.

Mindezen tényeket számba véve, figyelemre méltó, hogy az első, és sokáig egyetlen községi monográfia csak 1960-ban született meg Szántó Imre tollából: az akkor éppen Veszprém megyéhez tartozó Alsópáhok története.¹⁵ Szántó tudós történész volt, és valóban tudományos alapos-sággal, saját kutatásait is alapul véve írta meg szülőfaluja történetét. E monográfia érdekessége, hogy szerzője harminc év múltán (a fiát, Szántó Endrét maga mellé véve társszerzőnek) újraírta és Felsőpáhok történetével kiegészítve, korszerűbb szöveggel újra kiadta e művet. Ugyancsak Szántó Imre készítette el a már említett Hévíz monográfiát is 1977 és 1980 között – ekkor Hévíz még nem volt város. Ezeket leszámítva, 1989-ig leginkább szakdolgozat, vagy disszertáció szintjén készültek községtörténeti művek (pl. Hahót, Miháld, Bázakerettye, Tekenye történetéből), de ezek nem kerültek kinyomtatásra. Pedig volt honismereti mozgalom, készültek dolgozatok, folyt a gyűjtés, rendelkezésre állt az óriási szakirodalom – mégsem ambicionálta senki ezt a munkát. A tanácsi rendszerben, a körzetesített közigazgatás, a körzetesített oktatás, a körzetesített tsz-esítés nem kedvezett a helyi erők megjelenésének, a községek összetartó ereje gyenge volt egy-egy ilyen vállalkozás létrehozásához. Hogy mégis lehetett rá igény, azt éppen az 1990 utáni változások igazolják. Felmérésünk szerint a mai napig kb. harmincöt, ebbe a kategóriába sorolható mű látott napvilágot, ebből mintegy 15 tartozik a gyűjteményes, részmonográfia kategóriába. Ide soroljuk a templom, iskola, intézménytörténeteket is, mert ezek sokszor nagyon fontos részét képezik a községek történetének.

Az időbeli megkésettség, ha egyáltalán megkésettségnek lehet nevezni, egyáltalán nem ártott a község-történetírásnak, sőt a szerzők immár nagyon gazdag forrásanyag és szakirodalom birtokában dolgozhatnak. A monográfiák létrejöttében így is több tényező játszott szerepet. Jó ötlet volt pl. a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága és a Zala Megyei Levéltár részéről a Zalai Kismonográfiák sorozat elindítása 1994-ben (ma már csak a múzeum jegyzi a sorozatot), hiszen azóta öt település – Zalavég, Csesztreg, Zalabér, Pacsa és Batyk – története látott napvilágot e sorozat keretei között.¹⁶ A szerzők részben helyi történészek, részben

múzeumi szakemberek – de a szakszerűség a múzeum munkatársai által mindenképpen biztosítva van. A csesztregi tanulmánykötethez csatolkozva 1999-ben megjelent az iskola története is.¹⁷ Ezt a sorozatot mindenképpen folytatni kellene!

Ugyancsak szakemberek készítik a Száz Magyar Falu Könyvesháza sorozatban az országos szerkesztőbizottság által kiválasztott zalai községek monográfiáit. A hat tervezett kötetből eddig három, Söjtör, Egervár és Kehida készült el,¹⁸ megjelenés előtt áll Zalavár, és előkészületben van Szentgyörgyvölgy valamint Lovászi története.

Lenti és környéke múltjának rendkívül szorgalmas kutatója Tantalics Béla, nyugalmazott pedagógus. A már említett Lenti történetén kívül, 1993-ban Kerkaszentkirály, 1997-ben Zalaszentbalázs és Szigárdháza, 2000-ben Rédcis történetét készítette el. Munkássága nyomán sokkal többet tudunk ennek az archaikus, elzárt hetési vidéknek az életéről.¹⁹

Nagyon igényes és jól szerkesztett munka Balatonyörök története – a község vezetése szakemberekre bízta a mű elkészítését (Molnár András szerkesztette), amit másnak is csak ajánlani lehet.²⁰ Ezzel ugyanis ki lehet kerülni a szerkesztés egyenetlenségeit, a forráskezelés bizonytalanságait. Természetesen a helyi szerzők is nagyon szép munkákat tehetnek le az asztalra, ha igénybe veszik a szakemberek segítségét (és figyelembe is veszik azok véleményét). Így született meg a rendszerváltozás körüli időben az első falumonográfia, Goór Zoltán „Tornyiszentmiklós története” című kötete a Zala Megyei Levéltár közreműködésével.²¹ Később napvilágot látott Bicsák Istvánné Szegedi Irén „Salmvár” című műve,²² Gócze Rezső könyve „Zalaszentbalázs és vidéke” címmel,²³ vagy Varga Gézáné „Fejezetek Muraszemenye történetéből”²⁴ című munkája, továbbá Molnár László Csömödér és Páka történetével foglalkozó két kis tanulmánykötete²⁵ – ezek megjelenését többnyire a Zala megyei múzeumok támogatták.

Nagyon fontos az a kapcsolat is, mely az elszármazottakat fűzi szülőföldjükhöz, és arra ösztönzi őket, hogy foglalkozzanak szülőfalujuk történetével. Zsiga Tibor így készítette el a szegek vidékéhez tartozó, de önálló településsé csak az újkorban váló Csonkahegyhát történetét,²⁶ Ferencz Győző Zalaszentmihály történelmi vázlatát,²⁷ Palaczki Ferenc pedig Vonyarcvashegy történetét.²⁸ Vági Józsefné Paizs Gabriella és Schandl Piroska két részletben írták meg Szentpéterúr históriáját.²⁹ Pe-

dagógusi pályájának köszönhetően dolgozta fel Nova múltját két kötetben Vaska Miklós,³⁰ Sormás történetét Dobó László, és ugyancsak ő állította össze egy Hahót-émlékkötetet is, de ez utóbbi inkább csak töredék.³¹ Ugyancsak egykori pedagógusként írta meg a botfai iskola (és részben a község) történetét Salamon Sándor.³² Jelenleg is gyakorló tanár Vikár Tibor, aki Pókaszeptek iskolájának és templomának történetét, valamint Zalaistvánd krónikáját foglalta össze egy-egy kis tanulmánykötetben.³³

A templom- és plébániatörténetek nagyon fontos helytörténeti munkák. 1944-ben pl. a búcsúszentlászlói házfőnök, P. Miholcsek Miklós kis füzetben adta közre a 250 éves rendház történetét.³⁴ Évtizedekig nem született hasonló, 1990 után azonban a „Zalai Gyűjtemény” című könyvsorozat adta közre Kovács Imrének a türjei Premontrei Prépostság történetét feldolgozó művét,³⁵ majd a Zalatárnoki Faluvédő- és Közművelődési Egyesület támasztotta fel Takács J. Ince mindaddig kéziratban maradt nagy munkáját, a Zalatárnoki Szent Anna plébánia és községeinek történetét.³⁶ Az egykori zalacsányi, ma somogysárdi plébános, Dóber Viktor a bókaházi önkormányzat segítségével, saját anyagi erejét sem kímélve jelentette meg a Zalacsánytól Zalaapátiig húzódó vidék egyháztörténetét tárgyaló munkáját.³⁷

A nemzetiségi falvak történetét kevesen kutatták. A horvátok történelmével leginkább Kerecsényi Edit foglalkozott,³⁸ bár elsősorban nem községtörténeti szinten. A török idők után Zala megyébe telepített németek emlékét Fűzvölgy, Homokkomárom, Hosszúvölgy, Korpavár, Magyarszentmiklós és Obornak községek történetén keresztül Balla Lőrinc próbálta megrajzolni.³⁹

A művek ilyenén számbavétele valószínűleg igazolja korábbi állításunkat, hogy a települések története, hagyományai iránti érdeklődés nem lankad, inkább fokozódik – látjuk ezzel összefüggésben azt is, hogy újabb és újabb kis falumúzeumok keletkeznek, tájházakat létesítenek, a levéltári kutatótáborok, és a „Zala megye az én hazám” című vetélkedősorozat újabb és újabb résztvevőket vonzanak. Nagy a felelőségünk, hogy mindezekhez biztosítsuk a megfelelő segítséget, szakértelmet. A bemutatott községtörténeti művek híven tükrözik ennek szükségességét: a szakemberek által írt, szerkesztett, gondozott művek – terjedelemtől függetlenül – valóban jobb minőségűek, használhatóbbak a kevésbé felkészült

szerzők által készítettéknél. Ez vonatkozik a források kezelésére, a fényképek, ábrák kiválasztására, a szövegezésre. Egy ilyen mű ugyanis soha nem egy szokványos történeti munka: a klasszikus régészeti, történeti, néprajzi adatokat kell ötvözni a helyiek által fontosnak tartott hagyományokkal, történetekkel, képekkel. Van, ahol a helyi nagyságok akarnak maguknak emléket állítani, van, ahol csak néhány tanulmányra, vagy valamelyik intézmény történetére futja. Ennek kezelésére, mederbe terelésére szintén alkalmasabb a külső (és elfogulatlan) szakember; ezenkívül nekünk vannak információink a pályázatokról, támogatási lehetőségekről, amelyekkel a megjelenést lehet előkészíteni, lebonyolítani. Szükséges az is – és erre Zala megye nagyon jó példa – hogy a közgyűteményi szakemberek együtt végezzék ezt a tevékenységet; a régész, a levéltáros, a muzeológus és a könyvtáros egymást támogatva tudja sikerre vinni ezt a sajátos történetírói tevékenységet. Ha ezt a munkakapcsolatot meg tudjuk őrizni a jövőben is, akkor Zala megye, és a megye községeinek története évről évre gazdagabb lesz, és az itt élő emberek életkedvét, életminőségét is javítani fogja. Ennél szebb feladatunk pedig nem lehet.

Jegyzetek

¹ Idézi Szántó Imre: Egy dunántúli falu, Alsópáhok története. Bp., 1960. 5. p.

² Megjelent 1876–1878 között Nagykanizsán, I–V. kötetben.

³ Bátorfi i. m. I. köt. 10–22., 60–66. p.

⁴ Megjelent: I. köt. Bp., 1886. 640 p. II. köt. Bp., 1890. 640 p.

⁵ Megjelent Keszthelyen, 1896. 490 p.

⁶ Keszthely története I., III. Keszthely, 2000. 136., 112 p.

⁷ Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Budapest, 1929. 395 p.

⁸ Nagykanizsa. I. Írta Cseke Ferenc - Gyulai Ferenc et. al. Nagykanizsa, 1994. 464 p.

⁹ Szántó Imre: Hévíz története. I–II. Szeged, 1977. 235 p. 28 t.; 1980. 404 p. 52 t.

Lovász György – Gyulai Ferenc et. al.: Zalakaros. Zalakaros, 2000. 447 p.

Zalalövő története az ókortól napjainkig. Szerk. Molnár András. Zalalövő, 1998. 499 p.

Tantalics Béla: Lenti története. I. köt. 1849-ig. Lenti, 1993. 288 p., II. köt. 1849–1945. Lenti, 1996. 379 p.

Horváth József: Lenti történések 1977–1998. Lenti, 1998. 253 p.

Kerecsényi Edit – Tóth Oszkár: Letenye története. Letenye, 1992. 200 p. 32 t.

¹⁰ Iványi Béla: Zalaszentgrót története. Vonyarcvashegy, [1964.] 194 p.

- ¹¹ Megjelent: Pécs, 1929. 488 p.
- ¹² Zala megye története III. A községek története. Kézirat. Egy-egy példánya megtalálható a Deák Ferenc Megyei Könyvtárban, a Göcseji Múzeumban és a Zala Megyei Levéltárban.
- ¹³ Veszprém megye helytörténeti lexikona. II. Írta: Kovacsics József – Ila Bálint. Bp., 1988. 464 p.
- ¹⁴ Megjelent: I. köt. Bp., 1964. Szerk. Papp László és Végh Ferenc. 737 p., II. köt. A keszthelyi járás. Bp., 1986. 157 p.
- ¹⁵ Szántó Imre: Egy dunántúli falu: Alsópáhok története. Bp., 1960. 310 p.
- ¹⁶ Ruzsa Károly: Zalavég története. Zalaegerszeg, 1994. 216 p. Zalai kismonográfiák I. Fejezetek Cesztrég történetéből. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 1996. 114 p. Zalai kismonográfiák II. Sorok János: Zalabér története. Zalaegerszeg, 1997. 119 p. Zalai kismonográfiák III. Mészáros Ferenc – Horváth László András – Kvassay Judit: Pacsa története. Zalaegerszeg, 1998. 292 p. Zalai kismonográfiák IV. Ruzsa Károly: Battyk története. Zalaegerszeg, 1998. 181 p. Zalai kismonográfiák V.
- ¹⁷ A cesztrégi általános iskola története. Cesztrég, 1999. 112 p.
- ¹⁸ Srágli Lajos – Vándor László: Egervár. Bp. 2001. 200 p. Dominkovits Péter – Káli Csaba et. al.: Kehida. Bp., 2001. 210 p. Buza Péter: Söjtör. Bp., 2000. 237 p.
- ¹⁹ Tantalics Béla: Kerkaszentkirály története. Kerkaszentkirály, 1993. 195 p. Tantalics Béla: Zalasombatfa története. Lenti, 1997. 191 p. Tantalics Béla: Szíjártóháza története. Lenti, 1997. 187 p. Tantalics Béla: Rédics története. Rédics, 2000. 279 p.
- ²⁰ Balatonyörök múltja és jelene. Szerk. Molnár András. Balatonyörök, 2000. 255 p. XVI. t.
- ²¹ Megjelent: Tornyiszentmiklós, 1989. 123 p. 23 t.
- ²² Megjelent: Zalaegerszeg, 2001. 138 p.
- ²³ Zalaszentbalázs. 2000. 271 p.
- ²⁴ Zalaegerszeg, 2000. Szerk. Vándor László. 48 p.
- ²⁵ Molnár László: Fejezetek Páka történetéből. Zalaegerszeg, 1990. 44 p. Molnár László: Adatok Csömödér történetéhez. Csömödér, 2000. 25 p.
- ²⁶ Zsiga Tibor: Jántól Csonkahegyhátig. Adalékok Csonkahegyhát községtörténetéhez. Zalaegerszeg, 2000. 61 p.
- ²⁷ Ferencz Győző: Zalaszentmihály. 2001. 32 p.
- ²⁸ Palaczki Ferenc: Vonyarcvashegy története 1024 (?) – 1335–1946. Vonyarcvashegy, 1996. 266 p.
- ²⁹ Vági Józsefné: Emlékek Szentpéterúr múltjából. Szentpéterúr, 1997. [Schandl Pirokska]: Történelem, emberi sorsok, sírhantok. Szentpéterúr II. Szentpéterúr, 2001. 234 p.
- ³⁰ Vaska Miklós: Nova története I–II.

- ³¹ Dobó László: Sormás községtörténete. Sormás, 2000. 150 p.
Dobó László: Hahóti emlék-töredék. Hahót, 1994. 87 p.
- ³² Salamon Sándor: Mestert tartottak kebeleikben. A Botfai Elemi Népiskola története. Zalaegerszeg, 1999. 136 p. XXII. t.
- ³³ Vikár Tibor: Pókaszeptek. Helytörténeti tanulmány. Pókaszeptek, 1996. 66 p.
Vikár Tibor: Zalaistvánd története. 1998.
- ³⁴ P. Miholcsék Miklós: Búcsúszentlászló 250 éves múltja. Zalaegerszeg, 1944. 23 p.
- ³⁵ Kovács Imre: A türjei Premontrei Prépostság története. Zalaegerszeg, 1991. 204 p.
Zalai Gyűjtemény. 32.
- ³⁶ Takács J. Ince: A Zalatárnoki Szent Anna plébánia és községei története. Zalatárnok, 1997. 415 p.
- ³⁷ Dóber Viktor: Zalacsány és Zalaapáti között: Mindszent, Bókaháza és Újfalu története a középkortól napjainkig. Veszprém, 1998. 285 p.
- ³⁸ Kerecsényi Edit: A Muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. Zalaegerszeg, 1983. 369 p.
- ³⁹ Balla Lőrinc: Új hazában. Fűzvölgy, 1997. 238 p.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	5
Bilkei Irén: A községtörténet középkori és koraujkori forrásai a Zala Megyei Levéltárban	7
Kapiller Imre: A községtörténet 17-18. századi forrásai a Zala Megyei Levéltárban	14
Molnár András: A községtörténet reformkori forrásai a Zala Megyei Levéltárban	23
Foki Ibolya: Községtörténeti források a Zala Megyei Levéltárban 1850-1914.....	32
Káli Csaba: A községtörténet 20. századi forrásai a Zala Megyei Levéltárban	41
Dominkovits Péter: Zalai községtörténeti források a Magyar Országos Levéltárban (Családi és uradalmi iratok).....	50
Kiss Gábor: A község-történetírás eredményei és sajátosságai Zala megyében	69